

DOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

ÁTOK, FELTÉTELES ÁTOK
ÉS TÁRSADALMI NEM ERDÉLYI ROMA KÖZÖSSÉGEK
NYELVI IDEOLÓGIÁJÁBAN ÉS GYAKORLATAIBAN

Írta:
Szalai Andrea

Témavezető: **Dr. habil. Bartha Csilla**
egyetemi docens

Pécsi Tudományegyetem
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Alkalmazott Nyelvészeti Doktori Program

Pécs

2009

1. Bevezetés

A disszertáció két diszkurzív forma, az átok (*armaje*) és a feltételes átok (*trušul*) pragmatikai és társas funkcióit, használatát és az ezzel kapcsolatos nyelvi ideológiát vizsgálja Maros megyei gábor roma¹ közösségekben. Az említett diszkurzív formák nemcsak az általam ismert erdélyi gábor roma közösségek, hanem – az etnográfiai és antropológiai szakirodalom adatai szerint – számos más roma etnikai csoport nyelvi gyakorlatában is használatosak. Ezért a disszertációban felvetett elemzési szempontok más roma csoportok nyelvhasználatának értelmezésében is hasznosíthatók lehetnek.

Az elemzés egy 20 hónapos antropológiai nyelvészeti terepmunka tapasztalatain és a terepmunka során rögzített nyelvi adatokon alapul. Egy olyan roma etnikai csoport diskurzus-stratégiáiba és nyelvi ideológiáiba nyújt bepillantást, amelynek romani változatáról, nyelvi és társadalmi gyakorlatairól egyaránt keveset tudunk. Gábor roma közösségekben az 1990-es évek végéig ugyanis nem végeztek hosszú távú, részt vevő megfigyelésen alapuló nyelvészeti vagy etnográfiai terepmunkát, és az e közösségekben beszélt romani változatot sem vizsgálták. (A dialektus dokumentációja jelenleg egy fonológiai tanulmányra /Gardner és Gardner 2008/, néhány folklórszövegre /Bari 1990/ és egy metanyelvi diskurzusként értelmezhető lassú dalra /Kovalcsik 1998, 1999a/ korlátozódik.)

A kutatás kezdeti, tágan megfogalmazott célja egyrészt a társadalmi nem és a nyelvhasználat kapcsolatának, másrészt a közösségek nyelvre és nyelvhasználatra vonatkozó vélekedéseinek, azaz a beszélők saját, „laikus” nyelvi ideológiáinak vizsgálata volt.

Bár a társadalmi nemek viszonyával kapcsolatos elképzeléseket, valamint a létrehozásukban, fenntartásukban vagy megkérdőjelezésükben szerepet játszó társadalmi ideológiákat² (pl. testkép, tisztaság-tisztátalanság) és gyakorlatokat (öltözködés, térhasználat, tisztálkodás, munkamegosztás stb.) számos antropológiai kutatás vizsgálta roma közösségekben, e kutatások csekély figyelmet fordítottak a társadalmi nem és a nyelv/nyelvhasználat összefüggéseire. Legfeljebb néhány, főként a nyelvi tabukkal kapcsolatos kommentár erejéig érintették a témát.

Az 1990-es években fellendülő romani nyelvészeti kutatások elsősorban a nyelvi struktúra (Elšik és Matras 2000, Matras 2002 stb.) és a strukturális változatosság földrajzi, tipológiai (Matras és mtsai 1997, Matras 2002, 2005 stb.) és kontaktológiai (Bakker és Cortiade 1991, Matras 1995, Matras 1998 stb.) aspektusai iránt érdeklődtek. Bár az utóbbi három évtizedben – jórészt éppen magyarországi kutatásoknak és kutatóknak köszönhetően – olyan munkák is napvilágot láttak, amelyek a nyelvhasználat egyes szocio-kulturális aspektusait vizsgálják,³ a nyelvet társadalmi kontextusban vizsgáló kutatások ma még a romani nyelvészet alulreprezentált területét jelentik.

A romani nyelvészeti kutatások többek között elenyésző figyelmet szenteltek a nyelv és a

¹ A gábor etnonimát e roma csoport tagjai rendszerint a kifelé irányuló önmeghatározás során, a magyar vagy román nyelvű kommunikációban használják önmaguk megnevezésére. A nem-cigányok Erdély- és Románia-szerte „gábor cigányként” ismerik e csoport tagjait. A gábor etnonima létrejötte feltehetően egy ikonizáló folyamat eredménye: az e roma csoportban gyakori Gábor családnév – pars pro toto – tulajdonnévből etnikai csoportra utaló elnevezéssé vált. A gáborok anyanyelvükön rendszerint az „*amară roma, amară feli roma*” ’a mi romáink, a magunkfajta romák’ kifejezéssel utalnak saját etnikai csoportjukra, megkülönböztetve azt más romáktól (*aver roma*).

² Az ideológiát Eckert és McConnell (2003: 35) definíciója alapján vélekedések olyan rendszerének tekintem, „amely révén az emberek magyarázzák, leírják és indokolják saját viselkedésüket, illetve értelmezik és értékelik másokét.”

³ Lásd pl. a beszédstílusokat, beszédműfajokat (Kovalcsik 1987, 1993, 1998, 1999a,b; Stewart 1989, 1997: 181-203), a nyelvi szocializációt (Réger 1987, 1990, 1998, 1999, 2002) és a nyelvcsereét (Bartha 2006) vizsgáló kutatásokat.

társadalmi nem vizsgálatának is. A roma közösségek nyelvi ideológiáit és attitűdjeit szintén kevésbé vizsgálták (Kovalcsik 1998/1999a, Bartha 2007), holott egy additív szemléletű, a romani nyelv megtartását támogató oktatás- és nyelvpolitika kidolgozásához nagy szükség lenne arra, hogy megismerjük a potenciális célcsoport nyelvvel és nyelvhasználattal kapcsolatos saját elképzeléseit is.

2. Hipotézisek, kutatási kérdések

A terepmunka során saját nyelvi szocializációm tapasztalatai ösztönöztek arra, hogy a vizsgálat fókuszát a társadalmi nemi ideológiák diszkurzív aspektusaira, illetve a társadalmi nemi és a nyelvi ideológiák kapcsolatára szűkítsem (ld. Cameron 2005, Philips 2005). Elsősorban az a kérdés foglalkoztatott, hogy milyen nyelvi ideológiák és gyakorlatok járulnak hozzá a társadalmi nemek közötti viszonyok, és az azokat magyarázó-racionalizáló társadalmi nemi ideológiák létrehozásához és fenntartásához, és fordítva: hogyan alakítják a gender-ideológiák a nyelvi gyakorlatot és a nyelvi ideológiákat.

Nem olyan nyelvi vagy diszkurzív formák azonosítása volt a célom, amelyeket a nyelvhasználók férfiakra vagy nőkre jellemző jegyeknek, azaz a társadalmi nem indexeinek tekintenek, hanem Ochs (1992: 334) javaslatát elfogadva azt igyekeztem megérteni, hogy egyes nyelvi vagy diszkurzív formák hogyan használhatók bizonyos pragmatikai funkciók (pl. viszonyulásjelzés, beszédaktusok, beszédsemények) kivitelezésére, és a kivitelezéshez kapcsolódó normák, preferenciák hogyan viszonyulnak a beszélők, referensek, címzettek társadalmi identitásaihoz és szerepeihez (pl. társadalmi neméhez).

A részt vevő megfigyelés tapasztalatai hívták fel a figyelmemet két, a hétköznapi interakció különféle helyzeteiben, és a nyilvános, formális beszédsemények során is gyakran előforduló diszkurzív forma, az átok és a feltételes átok használatának változatosságára és társadalmi nemi összefüggéseire. Ennek hatására kezdtem el szisztematikusan megfigyelni és dokumentálni azok használatát különféle interakciós helyzetekben és beszédseményekben. Az átok és a feltételes átok kiválasztásával két olyan diszkurzív forma vizsgálata mellett döntöttem, amelyek elsősorban nem társadalmi nemi identitások és relációk kifejezésére szolgálnak, hanem alapvetően pragmatikai funkciót látnak el: viszonyulás-jelzésre és a beszédaktusok illokúciós erejének módosítására (pl. erősítésére) szolgáló eszközök. E diszkurzív formák pragmatikai értékének létrehozásában és magyarázatában azonban jelentős szerepe van a társadalmi nemnek, továbbá a használat társadalmilag elfogadott módjait definiáló interakciós és interpretációs normák sem társadalmi nem-semlegesek.

Ezért a dolgozatban a következő kérdéseket vizsgáltam:

a) milyen pragmatikai és társas funkciót töltenek be ezek a diszkurzív formák a romák közötti interakcióban;

b) milyen kapcsolat van az egyes átok- és feltételesátok-formulák nyelvi formája, pragmatikai értéke és társas funkciója között;

c) hogyan hozzák létre és hogyan magyarázzák ezt a kapcsolatot a közösség tagjai a nyelvi ideológia segítségével, és mi a szerepe ebben a társadalmi nemnek;

d) az alapvetően pragmatikai célokat szolgáló diszkurzív formák használata hogyan válik több tekintetben is társadalmi nemileg értelmezett (*gendered*) nyelvi gyakorlattá.

Az eredmények elsősorban az alábbi kutatási irányok számára lehetnek hasznosíthatók. A dolgozat a maga szerény eszközeivel igyekszik hozzájárulni a romani nyelvhasználatot társadalmi kontextusban vizsgáló szakirodalomhoz (ld. 2. fejezet). Másrészt szorosan kapcsolódik a nyelvi ideológiákat vizsgáló antropológiai nyelvészeti kutatások eredményeihez (ld. 6. fejezet), különösen egyes, szemiotikai inspirációjú elméletekhez. Az e tárgyú kutatási eredményekre

támaszkodva arra tesz kísérletet, hogy bemutassa és értelmezze a vizsgált roma közösségek feltételesátok-használattal kapcsolatos nyelvi ideológiáját, vagyis elemezze azokat a folyamatokat, amelyek révén a nyelvhasználók létrehozzák és értelmezik e diszkurzív formák pragmatikai értékét és társadalmi jelentését. Harmadrészt a dolgozat hozzájárulást jelenthet a társadalmi nem és a nyelv összefüggését vizsgáló kutatásokhoz, mivel a nyelvi formák, a pragmatikai értékek és a társadalmi nem közötti kapcsolatnak kiemelt figyelmet szentel.

3. Adatok és módszerek

A dolgozatban elemzett nyelvi adatok a részt vevő megfigyelés tapasztalataiból és a terepmunka során hangszalagra vagy videofilmre rögzített diskurzusokból származnak. A terepmunkát Berta Péterrel, az MTA Néprajzi Kutatóintézetének munkatársával közösen végeztük. Bár érdeklődésünk különbözött⁴, együttműködésünknek számos előnye volt. A vizsgált roma közösségek társas viszonyaiban és gyakorlataiban nagy jelentősége van a társadalmi nemnek⁵. A férfiak és nők viszonyát mindkét nem tagjai gyakran státuskülönbséggel jellemezhető, aszimmetrikus viszonyként jelenítik meg. A társadalmi nemi ideológia számos helyzetben befolyásolja a résztvevők nyelvi és nem nyelvi viselkedését, például a térhasználatot, a munkamegosztást, és az interakcióban való részvétel lehetőségét és módját. A gábor roma közösségekben a szűkebb családi és a nyilvános társadalmi összejövetelek során is gyakori térhasználati minta a férfiak és a nők elkülönülése. Közös térben való jelenlét esetén külön férfi és női (asztal)társaságok alakulnak ki, a nagyobb társas összejöveteleken pedig gyakori, hogy a férfiak és a nők különböző terekben (pl. külön helyiségekben) foglalnak helyet. Ez utóbbi helyzetekben az eltérő nemű kutatótárs jelenléte elengedhetetlen a különböző színtereken egyidejűleg zajló férfi és női diskurzusok megfigyeléséhez és dokumentálásához.

Egy ilyen társadalmi közegben a terepmunkás neme olyan tényező, amely a számára elérhető részvétel, például az interakcióhoz való hozzájárulás módjára számos helyzetben hatást gyakorol. Egy ellenkező nemű kutatótárs jelenléte mind a terepmunkás, mind pedig az őt fogadó közösség számára megkönnyítheti a kommunikációt, mivel egyes helyzetekben ez ad lehetőséget arra, hogy a kutató a vele azonos neműekkel folytatott társalgáson túl a vegyes nemű, és az ellenkező nemű társaságban zajló interakcióban is társadalmilag elfogadott módon vegyen részt⁶. A közös

⁴ Kollégám gazdaság- és szociálintropológiai kérdésekkel foglalkozott, és részletesen vizsgált egy, a gáborok között nagy jelentőségű gazdasági és társadalmi gyakorlatot, a presztízstárgy-gazdaságot (ld. pl. Berta 2006, 2007a, 2007b, 2009).

⁵ A társadalmi nem (*gender*) nem természetes, a biológiai nem (*sex*) által determinált egyéni tulajdonság, hanem az interakcióban és más (nem nyelvi) gyakorlatokban létrehozott társadalmi konstrukció (ld. McElhinny 2005, Mills 2003). A társadalmi nem relációk mintázata, amely definiálja a férfi és a női, a férfias és a nőies, és az e határokat átlépő (*transgendered*) identitásokat és viselkedéseket, és ennek révén strukturálja és szabályozza az egyének viszonyát a társadalomhoz (Eckert és McConnell-Ginet 2003: 33).

⁶ Egy férfi terepmunkás számára éppúgy problematikus egy női társaságban helyet foglalni, mint egy nőnek egyedül férfiak társaságához csatlakozni. Kutatótársam jelenléte sokszor megkönnyítette azt, hogy hozzá csatlakozva férfi beszédpartnerhez címezsek kérdést, mint ahogyan számára is könnyebb volt az én társalgási hozzájárulásomhoz csatlakozva megszólítania egy női címzettet. Az együttes jelenlét adott módot arra, hogy a férfiak távollétében is beszélgethessünk az otthon levő asszonyokkal és gyerekekkel, amit kollégám egyedül nem tehetett volna meg anélkül, hogy ne hozta volna kellemetlen helyzetbe vendéglátóit, és ne váltotta volna ki a férfiak rosszsallását. Hasonlóképpen egyedül én sem vehettem volna részt férfitársalgásban, kollégám társaságában viszont ez nem vagy kevésbé minősült morálisan megkérdőjelezhető viselkedésnek. A férfiak által uralt társalgásban társadalmilag elfogadható, fiútanúként való részvételt kollégám egyidejű jelenléte mellett gyakran nem-társaim, a házigazda asszonyok figyelmessége tette lehetővé. Jelenlétük a résztvevői keret kitérítését, vegyes neművé alakítását eredményezte: gyakorlatilag egy, a férfiakkal közös térben segítettek női társaságot formálni, amelynek tagjaként a társadalmi nemileg

terepmunka további előnye volt az is, hogy azokkal a fokozottan gender-érzékeny témákkal kapcsolatban, amelyek a vegyes nemű interakcióban kerülendők, megoszthattuk egymással a férfiaktól és a nőktől származó értelmezéseket.

A terepmunkamódszerek tekintetében (ld. 5. fejezet) a beszédetnográfia és a nyelvészeti antropológia elméleti és módszertani alapelveit tartottam szem előtt (ld. Duranti 1988, 1997: 4. fejezet). A vizsgált közösségek tagjait nem adatközlőknek, hanem társadalmi cselekvőknek tekintettem, és a nyelvi adatokat igyekeztem a társadalmi kontextusba ágyazott beszédtevékenység vizsgálatából meríteni. A terepmunka során elsősorban a részt vevő megfigyelés módszerét alkalmaztam. Igyekeztem minél több és többféle beszédhelyzetben és beszédeseményben részt venni, és alkalmanként, ha a helyzet és a résztvevők ezt lehetővé tették, az ott zajló interakcióról hang- vagy videofelvételt is készíteni. A részvétel módja a beszédhelyzettől és a beszédeseménytől függően a passzív részvételtől a részvétel olyan formáig terjedt, amelyben magam is az interakció aktív résztvevője voltam, és szükség esetén alkalmaztam is azokat a diskurzus-stratégiákat, amelyeket vizsgáltam. Az interjúhelyzetektől eltekintve igyekeztem olyan pozíciót elfoglalni, hogy ne kerüljek a figyelem középpontjába, és minél kevésbé befolyásoljam az események és a társalgás menetét. Bizonyos helyzetekben, például a különféle közösségi eseményeken (nyilvános eskü, virrasztó, temetés) eleve csak ez az „elfogadott szemlélő” vagy „hivatásos fültanú” (Duranti 1997: 101) résztvevői szerep volt elérhető számomra.

Azon kívül, hogy a részt vevő megfigyelés során külön figyelmet fordítottam a nyelvi viselkedést, például az átok- és feltételesátok-használatot magyarázó és értékelő spontán metapragmatikai kommentárookra, e témában számos, lazán strukturált interjút is készítettem. Ezek az interjúk a vizsgált diskurzív formák nyelvi formájának és pragmatikai funkciójának viszonyával, valamint használatuk helyzeti és társadalmi változatosságával kapcsolatos kérdéseket érintettek. Ezért olyan explicit metapragmatikai diskurzusoknak tekinthetők, amelyek révén a nyelvhasználók az átok és a feltételes átok nyelvi formája, pragmatikai értéke és társadalmi jelentése közötti kapcsolatot, és a használattal kapcsolatos normákat, preferenciákat magyarázni, racionalizálni próbálják. Ezek az interjúk voltaképpen az átok és a feltételes átok nyelvi ideológiájának, és az adott beszédhelyzetben résztvevők nyelvi ideológiához való viszonyának reprezentációi.

A terepmunka során rögzített hanganyagok három különböző típusba sorolhatók. A hangfelvételek egy részét különböző helyzetekben és beszédeseményekben rögzített, roma résztvevők között zajló interakciókról készült felvételek alkotják. A hangfelvételek másik részét a lazán strukturált, eleinte két nyelven (magyarul és romani nyelven), majd az idő előre haladtával dominánsan romani nyelven készített interjúk teszik ki. Továbbá terepnaplónkat is jobbra hangkazettákra, és nem írott jegyzetek formájában tároltuk, mivel a terepnapló-készítéshez szükséges elkülönülésre rendszerint csak a késő éjszakai, kora hajnali órákban volt mód. A hanganyagok több mint négyszázötven darab másfél órás hangkazettát töltenek meg. A húsz hónap során közel három tucat olyan nyilvános társadalmi összejövetelen vettünk részt, amelyek tágabb kontextusául a halotti rítusok (virrasztók, halotti emlékünnepek) szolgáltak, és – az elhunyt hozzátartozói kérésére – harmincegy alkalommal készítettünk videofelvételt. A halotti rítusokon és más családi és közösségi eseményeken készített filmfelvételek hossza meghaladja a százötven órát. Mivel az említett hang- és videofelvételek – eltekintve néhány interjútól – olyan helyzetekben készültek, amelyekben mindketten részt vettünk, azokat egy közös adatbázis részének tekintjük, és közösen használjuk.

Mivel nem a saját etnikai és nyelvi közösségemben dolgoztam, a terepmunka számomra egyfajta nyelvi szocializációs folyamat is volt. Ez a tény a nehézségek mellett előnyök forrása is volt, például alkalmat teremtett a gábor közösségekben elfogadott beszédmódokkal kapcsolatos nyelvi ideológiák vizsgálatára. Ez tette relevánssá számomra a tanuló, “novícia” pozicionális

értelmezett viselkedési elvárások tiszteletben tartásával nyílt lehetőségem az interakcióban való részvétellel.

identitást, amelyre támaszkodva számos helyzetben explicit kérdéseket tehettem fel nyelvi és nem nyelvi viselkedésekre vonatkozóan. Gyakran éppen az én szocio-pragmatikai hibáim szolgáltatottak apropót olyan metapragmatikai magyarázatokra, amelyeket más módon, például interjútechnikákkal valószínűleg nehéz lett volna előhívni.

4. A vizsgált közösségek

A terepmunkát egy Maros megyei mikrorégió gábor roma közösségeiben végeztem. Az itt élő gáborok saját, etnicizált politikai földrajza három, egymással szoros együttműködést fenntartó roma közösséget különböztet meg, amelyre gyakran az *ol trin gava* 'három falu' színekdoché utal. E közösségek tagjait konzangvinikus és affinális rokoni relációk⁷, és a társadalmi és gazdasági együttműködés különböző formái kapcsolják össze. A „három falu” gábor közösségei sűrű hálózatu közösségek, amelyek tagjai kölcsönösen részt vesznek az egymás közösségeiben zajló fontosabb társadalmi eseményeken (pl. virrasztókon, halotti emlékünnepeken, nyilvános eskükön). E közösségek élénk „hírgazdaságot” tartanak fenn: a fontosabb társadalmi, gazdasági eseményekről nemcsak az adott lokális közösség tagjai rendelkeznek naprakész információkkal, hanem a másik „két falu” is.

A „három falu” közül a legtöbb időt abban a közösségben töltöttem, amelyre a gáborok Erdély-szerte olyan metaforákkal utalnak, mint *o centro* 'a centrum', vagy *o baro gav* 'a nagy falu'. Ez a terminológia is utal arra a jelentőségre és presztízsrre, amely a település mintegy 800 fős roma közösségének egyes szegmenseihez a gáborok társadalmi ideológiáiban és gyakorlataiban kapcsolódik. A továbbiakban erre a településre a romani politikai diskurzusból kölcsönzött Nagyfalú⁸ terminussal utalok. A társadalmi terek közül a romák többségben vannak az adventista gyülekezetben: a nagyfalusi imaház az 1990-es évek végén jórészt az ő adományaikból épült, és az imaházlátogatók többsége is közülük kerül ki.

A gáborok rendszerint háromnyelvűek: anyanyelvük egy vlah romani változat, felnőtt korukra sokan elsajátítják a regionális magyar változatot, és a tágabb társadalmi környezet és az állam nyelveként beszélnek a román nyelvet is. Az általam vizsgált közösségek többnyelvűsége meglehetősen stabilnak és romani-dominánsnak tűnik: az intraetnikus kommunikáció nyelve a romani, a családban és a nyilvános közösségi események diskurzusaiban, informális és formális helyzetekben egyaránt elsősorban ezt használják. A magyart és a románt a gyerekek az interetnikus kommunikációban, az iskolában és az elektronikus médiából sajátítják el. Nyelvcsereire utaló jeleket a fiatal generációk esetében sem tapasztaltam.

A „három falu” gábor közösségeiben végzett terepmunka a romák társadalmi kapcsolatainak egy, a szakirodalomban ritkán vizsgált aspektusára, a roma közösségeken belüli társadalmi különbségek létrehozásának stratégiáira irányította rá a figyelmet. Míg az interetnikus, romagázso viszony leírásában a különbségeket és a szimbolikus határokat létrehozó stratégiák vizsgálatának jelentős teret szentelt az antropológiai szakirodalom, a roma közösségek belső viszonyainak értelmezésében nagyobb hangsúlyt kapott – az azonos neműek csoportján belüli – egyenlőség ideológiája, valamint a szolidaritás és az osztozás etikája és gyakorlatai (ld. Stewart 1997, 1998). A terepmunka-tapasztalatok azonban azzal szembesítettek, hogy a „három falu” gábor közösségeiben – a szolidaritás és az osztozás kifejezése mellett – a társadalmi különbségek és hierarchiák megalkotásának és kifejezésének is megvannak a szinterei, ideológiái és gyakorlatai. Valójában a kettő dialektikája hatja át a mindennapokat.

⁷ A gábor közösségek etnikailag endogám közösségek: elutasítják mind a más roma, mind a nem-roma etnikai csoportok tagjaival való házasságot.

⁸ Etikái megfontolásokból mind a településneveket, mind pedig a dolgozatban említett vagy idézett személyek nevét megváltoztattam.

Azt a kérdést, hogy a vizsgált közösségek tagjai saját etnikai csoportjukon és közösségükön belül különféle társadalmi és nyelvi gyakorlatok, és az ezeket értelmező, racionalizáló ideológiák révén hogyan hoznak létre és jelenítenek meg társadalmi relációkat és határokat, a 3. és a 4. fejezet vizsgálja. Ezek a társadalmi kontextust bemutató fejezetek elsősorban a társadalmi különbségtétel ideológiáira koncentrálnak. A vizsgált közösségekben a patrilinearitás nem pusztán a rokonság számontartásának egy lehetséges módja, hanem kitüntetett társadalmi jelentőséggel felruházott reláció, amelynek a társadalmi pozíciók (pl. rang, csurár vs. köldörár klasszifikáció) és kapcsolatok (pl. a társadalmi nemek viszonya) megalkotásában és értékelésében is fontos szerepe van. A 3. fejezet azt elemzi, hogy Nagyfaluban egyes apai ágak tagjai a rang (*rango*) fogalma, valamint a csurár vs. köldörár oppozíció segítségével hogyan igyekeznek rögzíteni és legitimálni a jelenleg számukra kedvező presztízsvizonyokat. A fejezet külön kitér arra, hogy a dialektuson belüli különbségeket hogyan használják a társadalmi határok és hierarchiák létrehozása és manipulálása érdekében, valamint érinti a nők férjük változatához közelítő nyelvi alkalmazkodásának kérdését is.

A 4. fejezet a társadalmi különbségtétel egy másik aspektusát, a társadalmi nemek közötti státuskülönbség ideológiáját vizsgálja. A gábor romák társadalmi nemi ideológiája nem egalitáriánus. A férfiak és a nők viszonya ebben az ideológiában inkább aszimmetrikus, státuskülönbséggel jellemezhető reláció, amelyet férfiak és nők egyaránt gyakran úgy jellemeznek, hogy „*Amende o murš-i o dintuno*”. 'Nálunk a férfi az első'.

A fejezet azt elemzi, hogy a romák a patrilinearitás társadalmi jelentőségével és a testképpel, tisztátalansággal kapcsolatos magyarázatokban hogyan használják a dichotomizálás, a naturalizálás és a racionalizálás stratégiáit annak érdekében, hogy a társadalmi nemi aszimmetriát a dolgok "természetes", logikus, ésszerű rendjeként mutassák be. Egyrészt azt vizsgálja, hogy az apai ágnak tulajdonított társadalmi jelentőség hogyan mutatkozik meg különféle társadalmi gyakorlatokban (a gyermekszületést kísérő érzelmi és verbális reakciók különbségében /fiú születése: öröm, gratuláció, áldomás, vs. lány születése: csalódottság, vigasztalás, áldomás hiánya/; a férfi-centrikus genealógiai diskurzusban stb.), és hogyan járul hozzá a férfi-dominanciát támogató társadalmi nemi ideológiához (vö. Berta 2005).

Másrészt bemutatja, hogy a gábor közösségekben – csakúgy, mint számos más roma etnikai csoportban – a testképpel, a biológiai termékenységgel, a szexualitással, és a tisztasággal-tisztátalansággal (*marhime*) kapcsolatos vélekedések és normák komplex ideológiát alkotnak. A gábor romák – férfiak és nők egyaránt – a biológiai reprodukcióval kapcsolatos testi folyamatok (menstruáció, szülés) miatt a nőket tisztátalanabbnak tekintik a férfiaknál. A testképpel és a tisztasággal kapcsolatos ideológia hozzájárul a hétköznapi gyakorlatokat (pl. öltözködés, térhasználat, tisztálkodás, szóbeli interakció) szabályozó társadalmi kontroll fenntartásához is. Ez a tiszta vs. tisztátalan oppozíció köré szerveződő ideológia naturalizálja, biológiai különbségekre vezeti vissza a társadalmi nemek közötti státuskülönbséget, azaz biológiailag, nem pedig társadalmi konvenciók által meghatározott viszonyként értelmezi a férfiak és a nők aszimmetrikus viszonyát. A naturalizálás következtében az öltözködés, térhasználat, szóbeli interakció (ld. nyelvi tabuk, eufemizmusok, jóvátevés) szabályozásában és értékelésében szerepet játszó társadalmi nemileg értelmezett elvárások is magától értetődő, racionális elveknek, az ezekkel összhangban levő gyakorlatok pedig a dolgok "természetes" rendjébe illő cselekvéseknek tűnnek. A fejezet kitért a tisztátalansággal kapcsolatos ideológia néhány, társadalmi nemileg értelmezett diszkurzív aspektusára (például a jóvátevés társadalmi nemileg differenciált normáira) is.

Az átok- és a feltételesátok-használat a vizsgált közösségekben olyan, társadalmi nemileg értelmezett nyelvi gyakorlat, amely közvetett módon hozzájárul a férfi-dominanciát támogató társadalmi nemi ideológia fenntartásához és újratermeléséhez.

5. A dolgozat szerkezetéről

A bevezetést követő, 2. fejezet arra szolgál, hogy elhelyezze a dolgozatot a romani nyelvhasználat társadalmi összefüggései iránt érdeklődő nyelvészeti és antropológiai kutatások kontextusában.

A 3. és a 4. fejezet a társadalmi kontextust, a vizsgált közösségeket mutatja be. Kitér a romákkal foglalkozó antropológiai irodalomban ritkán vizsgált kérdésre: az etnikai al csoporton belüli társadalmi különbségeknek és a különbségek megalkotásában fontos szerepet játszó társadalmi és nyelvi ideológiáknak. Bemutatja, hogy a társadalmi különbségek létrehozásában a patrilineáris leszármazás, a rang (3. fejezet), és a társadalmi nem (ld. 4. fejezet) ideológiájának egyaránt jelentős szerepe van, ezek egymást támogató rendszert alkotnak. Ezek az összefüggések jelentik az átok- és feltételesátok-használatot, és az azzal kapcsolatos nyelvi ideológia tágabb, társadalmi és kulturális kontextusát.

Az 5. fejezet bemutatja a terepmunka során alkalmazott módszereket, és kitér az adatok, a módszerek és a résztvevői szerepek összefüggéseire. A fejezet a társadalmi kontextusba ágyazott nyelvi adatok vizsgálatának szükségessége mellett érvel.

A 6. fejezet a nyelvi ideológia fogalmára és vizsgálatának néhány elméleti és módszertani aspektusára koncentrálna. Az elmúlt két évtizedben több olyan, szemiotikai inspirációjú elmélet született, amely az eltérő nyelvi, történeti, társadalmi kontextusokban dokumentált, kulturálisan változatos nyelvi ideológiák általánosítható folyamatait, működési mechanizmusait elemzi. A fejezet két megközelítést ismertet részletesebben ezek közül: a nyelvi formák és a társadalmi kategóriák (pl. a társadalmi nem) közötti közvetett indexikus viszonyt (Ochs 1992, 1996), valamint a nyelvi ideológiák szemiotikai részfolyamatait elemző (Irvine és Gal 2000, Irvine 2001b) elméletet.

A 7. fejezet a gábor közösségek átok-konceptióját és átokhasználatot kapcsolatos ideológiáját mutatja be. A 8. fejezet az átokhasználatot egy meghatározott résztvevői relációban, a kisgyermekhez szóló gondozói beszéd kontextusában vizsgálja. A kisgyermekhez címzett beszédben az átok számos pragmatikai és társas célt szolgálhat. Jelezheti a beszélő helyzetéhez és címzetthez való viszonyát, így például használható becéző vagy gyermekfegyelmező formaként is. A kimondást kísérő különböző kontextualizációs fogódzók (pl. nevetés, a túlzás különféle eszközei) segítségével az átok tréfaként is keretezhető, és az átokformulák is tartalmazhatnak olyan kontextualizációs fogódzókat (bizonyos referensek, diminutív szuffixum stb.), amelyek segíthetik a fogadót az interakció értelmezésében. Ezek a tréfás átkok gyakran előfordulnak a kisgyermek ugratásában. A színlelt inzultusként használt, ugrató átok a gyermek beszédprodukciónak kiváltó és tesztelő stratégiaként nyelvi szocializációs célokat is szolgálhat.

A 9. fejezet a feltételes átok fogalmát, főbb használati kontextusait és metanyelvi terminológiáját ismerteti. Rámutat arra, hogy a románban az eskü kivitelezéséhez elengedhetetlen a feltételes átok használata, ám a feltételes átok számos más funkcióban is használatos. Mivel értelmezésem szerint a feltételes átok pragmatikai funkciója a viszonyulásjelzés és a beszédaktus-módosítás, a 10. fejezet az ezzel kapcsolatos pragmatikai irodalom alapfogalmait tekinti át, és megkísérli elhelyezni a szóban forgó diszkurzív formát ebben a fogalmi keretben.

A 11. és a 12. fejezet a feltételesátok-használatot kapcsolatos nyelvi ideológia egyik legfontosabb aspektusát, a referensválasztásra vonatkozó racionalizáló magyarázatokat, preferenciákat és normákat elemzi, elkülönítve azok metapragmatikai és társas aspektusait. A 11. fejezet azt mutatja be, hogy a román a nyelvi ideológia révén milyen kapcsolatot hoznak létre a feltételes átok nyelvi formája és pragmatikai értéke között, és a referensválasztással hogyan manipulálható (erősíthető vagy gyengíthető) a *trușul* viszonyulásjelző és beszédaktus-módosító potenciálja. A 12. fejezet a feltételes átok és az arcunka/kapcsolati munka (Locher és Watts 2005) kapcsolatát vizsgálja: bemutatja az önreferencia-használatra vonatkozó társadalmi nemi preferenciákat és interpretációs normákat, valamint a diminutív-használat társadalmi jelentését.

A dolgozatot összefoglalás, függelék és bibliográfia zárja.

6. *Eredmények, következtetések*

Az alábbiakban azt foglalom össze, hogy az értekezés hogyan járul hozzá az utóbbi két évtized átok- és eskühasználatot vizsgáló szociolingvisztikai és antropológiai irodalmához, valamint a romákkal foglalkozó antropológiai és néprajzi szakirodalom e tárgyú megállapításaihoz. Ezt követően azt mutatom be, hogy a vizsgált közösségek nyelvi ideológiája hogyan, milyen szemiotikai folyamatokon keresztül hozza létre, illetve magyarázza a feltételes átok nyelvi formája és pragmatikai értéke (viszonyulásjelző és illokúcióserő-módosító, pl. erősítő potenciálja) közötti kapcsolatot.

6.1. **Hozzájárulás a téma szakirodalmához: az átok és a feltételes átok szerepe a romani interakcióban**

Az általam áttekintett szociolingvisztikai és antropológiai tanulmányok többsége az említett diszkurzív formákat az átok (Vanci-Osam 1998) és az eskü beszédaktusának kivitelezésére szolgáló formaként kezeli, és azok használatát az átok, illetve az eskü beszédeseményének (Agyekum 1999, 2004, Fosztó 2007, Rézműves 1998) keretében vizsgálja. Ritkán vetik fel azt a kérdést (ld. Kratz 1989), hogy más beszédaktusokban és beszédeseményekben is használatosak-e ezek a diszkurzív formák, és ha igen, hogyan, milyen funkcióban.

Az antropológiai és a néprajzi munkák rendszerint az átok- és az eskühasználat társadalmi funkcióit és következményeit (pl. Herzfeld 1990, Stoeltje 2000, Kovai 2002, Fosztó 2007), valamint a kimondásuknak tulajdonított hatás kérdését elemzik (pl. Balázs 1992, Rézműves 1998). A használati kontextusok közül elsősorban a formális, ritualizált helyzetekre irányul érdeklődésük, a kevésbé formális helyzeteket, például a hétköznapi interakciót ritkán vizsgálják (vö. Kratz 1989, Kovai 2002). Ezek a tanulmányok inkább az átok és az eskü tágabb, társadalmi és kulturális kontextusával kapcsolatban informatívak, az átok- és eskühasználatra mint beszédhelyzetbe és diskurzus-kontextusba ágyazott nyelvi gyakorlatra rendszerint kevés figyelmet fordítanak. Ez részben az alkalmazott terepmunkamódszerek következménye.

Az antropológiai és a néprajzi elemzések elsősorban a terepmunkás megfigyeléseire és/vagy interjúkra támaszkodnak, az átok- és esküformulákat azonban természetes (azaz nem interjúhelyzetben rögzített) diskurzusok kontextusában ritkán dokumentálták (kivéteklént ld. pl. Stewart 1997: 175-179). Az átok- és eskühasználat nyelvi gyakorlatát ezért jórészt reprezentatív anekdotákból és más, a tereptapasztalatokról beszámoló kutatói narratívákból és/vagy a résztvevők („adatközlők”) metanarratíváiból ismerhetjük meg.

Egyes munkákban tisztázatlan az adatközlői narratívák státusa, helyenként úgy tűnik, hogy nem ideológiaként, hanem a gyakorlat vizsgálatának elsődleges forrásaként kezeli azokat a kutató. E probléma forrása az ideológia és gyakorlat közötti distinkció figyelmen kívül hagyása, amely két különböző, egyaránt problematikus adatgyűjtési és elemzési gyakorlatot eredményezhet. Az egyik főként a résztvevők gyakorlatot leíró és értelmező kommentárjaira, narratíváira koncentrálnak, ám azokat elsősorban nem ideológiaként kezeli, hanem ezekre támaszkodva konstruálja meg a gyakorlat képét. A másik adatgyűjtési és elemzési technika ezzel szemben a gyakorlatból következtet az ideológiákra, vagyis nem fordít figyelmet az ideológiák önálló vizsgálatára, hanem kizárólag a gyakorlatból próbálja „kiolvasni” azokat. (Ezekről az elméleti és módszertani problémákról ld. Irvine 2001b, Johnstone és Kiesling 2008.)

A fenti problémák kiküszöböléséhez hozzájárulhat az, ha különböző módszerekkel nyert, különböző típusú adatokat egyaránt használunk: részt vevő megfigyelés adataira, a vizsgált nyelvi formákat tartalmazó spontán (nem elicitált) diskurzusok rögzítésére és elemzésére, valamint spontán, illetve interjúk során rögzített metanyelvi diskurzusokra egyaránt támaszkodunk. Az

eltérő módszerekkel gyűjtött adatok egymásra vetítése elengedhetetlen az ideológia és a gyakorlat összetett viszonyának vizsgálatához, és elkerülhetővé teszi azt, hogy a megfelelő adatok hiánya vagy szűkössége miatt a gyakorlat leírásában az ideológiára kelljen támaszkodni, illetve fordítva.

A terepmunka során – az átok és az eskü beszédeseményeire koncentrált kutatásoktól eltérően – a hétköznapi interakció különféle helyzeteit is vizsgáltam. Enélkül lehetetlen lett volna felismerni, hogy az átok- és a feltételesátok-formulák számos különféle beszédaktusban és beszédeseményben használatosak.

Az átokhasználatot és az azzal kapcsolatos nyelvi ideológiát a 7. és a 8. fejezet vizsgálta. A kontextusfüggetlen mondatjelentésből kiindulva azt mondhatjuk, hogy az átkok olyan megnyilatkozások, amelyekkel a beszélő valakinek vagy valaminek rosszat: sérelmet, veszteséget (pl. betegséget, szerencsétlenséget, halált) kíván. Ezért az átokhasználat számos helyzetben – különösen akkor, ha az átok a címzettre vagy más, a címzethez társadalmilag közeli személyekre vonatkozik – a résztvevők társas képét és kapcsolatát veszélyeztető nyelvi viselkedés. A nyelvtani forma és a proposíciós tartalom alapján átoknak tűnő megnyilatkozások pragmatikai funkciója, beszédaktus-jelentése azonban nagy mértékben a beszédhelyzet és a hallgatói értelmezés függvénye, és az átokhasználat nem mindig arcfenyegetés.

A romaniban nincs olyan performatív ige, amellyel az ige által megnevezett cselekvés, vagyis a megátkozás beszédaktusa végrehajtható lenne. A *dav armaje* '(meg)átkozlak' kifejezés nem használatos performatívumként, azaz csak a cselekvés leírására, nem pedig annak kivitelezésére szolgál. Az átokformuláknak általában tartalmazniuk kell egy olyan igei predikátumot, amely azt az eseményt, állapotváltozást nevezi meg, amelynek elszenvetését a beszélő a megátkozott személynek kívánja. Ezt követi egy patiens szerepű főnév, amely attól függően, hogy az ige intranszitiv vagy tárgyas, a mondat nyelvtani alanya (pl. *Merel tjo šoro!* 'Haljon meg a fejed') vagy tárgya (pl. *Šinen tele tje vast!* 'Vágják le a kezeidet!'). Az átkok azonban nem feltétlenül mondatok, lehetnek akár egyszavas megnyilatkozások is, például megnevező vagy megszólító rutinok. Ilyen átoknak tekintett megszólítás pl. a *Mule!* (Voc.) 'Te halott!'

A gáborok átokhasználatával kapcsolatos ideológiája különbséget tesz „szájból jövő” és „szívből jövő” átkok között. Azokat az átkokat, amelyekről – a helyzet ismeretében – a résztvevők úgy vélik, hogy használatukat csupán a beszélő pillanatnyi érzelmi állapota (pl. harag), felindultsága motiválta, *dend'o muj* 'szájból jövő', „idegességéből mondott” átkoknak tekintik. Ezeket az átkokat megkülönböztetik a szó szerint értett, ártó célú, *dend'o jilo* „szívből jövő” átkoktól, amelyekről úgy vélik, hogy bizonyos körülmények között képesek lehetnek arra, hogy a világot a szavakhoz illesszék, azaz esetükben fennáll a potenciális megvalósulás lehetősége. A „szájból jövő” átkok funkciójukat tekintve az emotívaként használt káromkodásokkal rokoníthatók. Bár sokan úgy vélik, hogy használatukkal kapcsolatban jobb önmérsékletet tanúsítani, a „szájból jövő” átkok kimondásának többnyire nem tulajdonítanak ártó hatást: azaz nem tartanak az átokban foglaltak potenciális megvalósulásától. Ez azonban nem jelenti azt, hogy kimondásuk teljesen következmény nélküli lenne: a beszédpartner(ek) válaszából (pl. sértődés, az átok viszonzása) nagyon is nyilvánvaló, hogy a szituációra és a résztvevők közötti társas viszonyok alakulására a „szájból jövő” átkok is hatást gyakorol(hat)nak.

Az átkoknak számos különféle pragmatikai és társas funkciója lehet a romani diskurzusban. Bár a gábor közösségekben az átok gyakran sérelmeket viszonzó, vagy a beszédpartnert inzultáló interakciós stratégiaként használatos, előfordulása nem korlátozódik a verbális konfliktusokra. Az átkok gyakran pusztán személyekhez vagy a helyzethez való viszonyulást (*stance*) jelző beszédrutinok, amelyek számos különféle helyzetben használhatók. Bár a proposíció alapján azt várnánk, hogy elsősorban negatív érzelmek (harag, csalódottság, frusztráció) jelzései, a nyelvi gyakorlat – legalábbis egyes helyzetekben – cáfolja ezt az előfeltevést.

Az átkok változatos pragmatikai és társas funkcióinak bemutatására a gondozói beszédet választottam ki, mivel abban gyakoriak a különféle társalgási, viszonyulásjelző átkok. A kisgyermekhez szóló beszédet azért is érdemes vizsgálni, mert annak az átok- feltételesátok-

használat társadalmilag elfogadott mintáinak modellálásában is kiemelkedő jelentősége van.

Bemutattam, hogy a gondozói beszédben az átkok becéző formákként a pozitív viszonyulás (pl. szeretet, gyengédség) jelzésére is használatosak. Az átkok gyermekfegyelmezésre is szolgálnak. Az engedetlen kisgyermekre vonatkozó vagy közvetlenül neki címzett átkokformulákat általában „szájból jövő”, „idegességből mondott” átkoknak tekintik, ám bizonyos társas relációkban mégis aggályosnak tartják használatukat. Az átkokformulák értelmezése gyakran a beszélői intencióval kapcsolatos problémákat vet fel. Ezt a beszélői intenció megismerhetőségével kapcsolatos bizonytalanságot a gyermekfegyelmező átkok esetében a nyelvi ideológia a résztvevői keret szabályozása révén próbálja kiküszöbölni. Ez az ideológia a „meghatalmazott beszélők” (*authorized speakers*, Levinson 1983: 91) körének meghatározása révén azokat a társas relációkat jelöli ki, amelyekben megengedett a kisgyermekre vonatkozó átkhasználat, azaz az átkot kimondónak a gyermek családjára részéről nem kell sértődéssel számolnia. A meghatalmazott beszélők kijelölésében is a patrilinearitás mintáinak dominanciája érvényesül. A meghatalmazott beszélők ugyanis konzanguinikus, többnyire apai ági rokonok. A gyermekfegyelmező átkok használatát elsősorban az affinális rokonok, közülük is elsősorban a nők részéről tekintik nemkívánatos gyakorlatnak. Ez az ideológia több tekintetben is társadalmi nemileg értelmezett (*gendered*): a) a kisgyermek apjához mint vonatkoztatási ponthoz viszonyított rokonság típusa mentén határozza meg a meghatalmazott beszélők körét, b) az apai ági rokonokra kevesebb korlátozás vonatkozik, mint az anyai ági rokonokra, c) a nőrokonokra vonatkozóan több korlátozást tartalmaz. Így például az anyai és más affinális nőrokonokra (pl. a fivérek feleségeire) vonatkozó korlátozások révén is hozzájárul a férfiközpontú leszármazási ideológia és a nemek közötti státuskülönbség fenntartásához.

A romani interakcióban az átkok és a feltételes átkok is keretezhető játékként, ugratásként (ld. Kratz 1989, Vanci-Osam 1998). Amint azt a 8. fejezetben részletesen elemzett ugratás is mutatja, az átkoknak a kisgyermek verbális képességeinek tesztelésére szolgáló interakciós stratégiákként fontos szerepük lehet a nyelvi szocializációban. Az átkhasználat az ugratásban szolgálhat (az elsősorban a nőkhöz társított) konfliktusbeszéd játékos modellálására is.

A fejezetben elemzett interakciórészletek azt mutatták, hogy a nyelvtani forma és a propozíciós tartalom alapján átkoknak tűnő megnyilatkozások pragmatikai funkciója, beszédaktus-jelentése nagy mértékben a beszédhelyzet és a fogadó értelmezésének függvénye. Az ugratás elemzése rávilágított arra, hogy az értelmezés során a fogadó különféle kontextualizációs fogódzókra támaszkodhat (vö. Réger 1999). Kontextualizációs fogódzóként (Gumperz 1982, 1992) azonosítottam paralingvisztikai (felkiáltó intonáció, bőven adagolt hangsúlyok, nagyobb hangerő) és nem verbális jelzéseket (nevetés), valamint beszédaktus- és interakció-szintű elemeket (pl. nyílt visszavonás, ismétlések) egyaránt. A résztvevők közötti társas viszonyok jellege is jelenthet olyan „biztonsági kontextust”, amely a fogadót arra a következtetésre indíthatja, hogy az átkok csupán játékos provokációk az adott interakcióban.

Az ugratás kapcsán láttuk, hogy nemcsak az átkok lehetnek játékként, ugratásként kontextualizálva, hanem az átkok nyelvi formájának megválasztása is szolgálhat kontextualizációs fogódzóként. Az átkokformulák referensének szemantikai jegyei, például a referens neme olyan kultúra-specifikus jelzés lehet, amely a kontextualizációs konvenciókban osztozók számára fontos pragmatikai információkat hordoz. (Például segít eldönteni, hogy valódi inzultus vagy ugratás zajlik-e az adott interakcióban). Az ugratás felkészíti a gyermeket az átkokformulákon belüli, illetve az azokkal együtt előforduló kontextualizációs fogódzók felismerésére, valamint arra, hogy a kontextualizációs fogódzók segítségével hogyan alkotható meg a kontextus (vö. Réger 1999). Az elemzés rávilágított a kontextus és a kontextualizációs eljárások jelentőségére a jelentés-létrehozás és értelmezés folyamatában.

A 9. fejezet a feltételes átkok romani metanyelvi terminológiáját és főbb típusait vizsgálta. A *trušulok* feltételes átkot tartalmazó megnyilatkozások. Szintaktikai formájukat tekintve többnyire feltételes alárendelő mondatok, amelyeknek a következményt tartalmazó része, apodózisa a

tulajdonképpen *trušul*, azaz a feltételes átok. Az, hogy a feltételes átkot tartalmazó megnyilatkozás az adott helyzetben milyen illokúciós aktus kivitelezését szolgálja, egyrészt a mondat feltételt tartalmazó részének propozíciója, másrészt a beszédhelyzet és a diskurzuskontextus ismeretében határozható meg.

A fejezetben amellet érveltem, hogy bár a romákkal foglalkozó néprajzi és antropológiai szakirodalom a feltételes átkokat elsősorban esküként vizsgálja, ezek a diszkurzív formák nem csupán ebben a funkcióban használatosak. A feltételes átok és az eskü viszonya röviden úgy jellemezhető, hogy a romani nyelvi gyakorlatban az eskü feltételes önátkot tartalmazó megnyilatkozások kimondását igényli, de a feltételes önátok nem csupán az eskü beszédaktusának kivitelezésére használatos. Ezért egy olyan kutatói megközelítés, amely elsősorban az eskü beszédaktusának és beszédeseményének indexeként kezeli a feltételes átkot, nem tud számot adni annak változatos használatáról.

A feltételes átkok éppen azért használhatók számos különféle beszédaktusban és beszédeseményben, mert pragmatikai funkciójuk elsősorban nem bizonyos beszédaktusok kivitelezése, hanem a viszonyulásjelzés. Másként fogalmazva: ezek a diszkurzív formák elsősorban nem beszédaktusok, hanem a viszonyulás (*stance*) indexei (Ochs 1992, 1996). Hunston és Thompson (2000: 6-13) a viszonyulásjelzést az értékelő nyelvhasználat egy módjának tekinti. A viszonyulásjelzés olyan kommunikatív célokat szolgálhat, mint a) a beszélő véleményének kifejezése a propozícióval kapcsolatban, b) a hallgató propozícióhoz való viszonyulásának, attitűdjének befolyásolása, c) a diskurzus szerkezetének alakítása (például a szerkezeti egységek közötti határok jelzése, a lényeges részek kiemelése révén).

Voltaképpen az eskü beszédaktusa is bizonyos, társadalmilag meghatározott viszonyulás kifejezésén alapul. Az asszertív eskü a megnyilatkozás propozíciójának igazsága melletti erős elkötelezettség, az elkötelező eskü/fogadalom pedig egy jövőbeli cselekedettel kapcsolatos szándék, illetve elkötelezettség kinyilvánítása a beszélő részéről⁹.

A 10. fejezetben a feltételes átkok viszonyulásjelző szerepét egy cselekvésközpontú perspektívából, az általuk kísért beszédaktusokra gyakorolt hatáson keresztül próbáltam értelmezni. Amellet érveltem, hogy a *trušul*ok olyan konvencionális illokúcióserő-módosító eszközöknek tekinthetők (Holmes 1984), amelyek elsősorban a beszédaktus illokúciós hatását módosítják, jellemzően erősítik. Nem csupán a megnyilatkozás egyetlen elemét, hanem a teljes megnyilatkozást, és az annak kimondásával kivitelezett beszédaktus illokúciós erejét, hatását módosítják (Sbisà 2001). Gyakori, hogy az interakcióban a beszélő korábbi, például az előző fordulóban tett megnyilatkozását módosítják. Ezért is fontos, hogy ne csupán mondat szinten, hanem a diskurzus kontextusában vizsgáljuk őket.

Módosítóként több tekintetben is kontextuális rugalmasság (Holmes 1984, Wee 2004) jellemzi őket. Ennek kapcsán két aspektust érdemes kiemelni. 1) Használatuk nem korlátozódik egy meghatározott beszédaktus-típusra: ugyanaz a *trušul*-forma különféle illokúciós aktusokat módosíthat. Így például asszertív (pl. *Me či răsłom la, merel muřo dad, te xoxavav!* 'Nem találkoztam vele, haljon meg apám, ha hazudok! – állítás), elkötelező (pl. *Merel muřo dad te sîn ma slobodo te pijav kōla źi po krăčuno!* 'Haljon meg apám, ha szabad nekem kólát inni karácsonyig!') – italfogyasztást korlátozó fogadalom), és direktív aktusok (pl. *Merel muřo dad, te na xe!* 'Haljon meg apám, ha nem ennél!') – kínálás) kivitelezésére, erősítésére egyaránt

⁹ A feltételes átkok mint diszkurzív formák az említett viszonyulások beszédaktushoz társításán keresztül válnak az eskü beszédaktusának indexévé. Vannak olyan helyzetek, amikor ezek az aktusok állnak a beszéd fókuszában, szekvenciájuk alkotja a beszédeseményt. Ezekben a helyzetekben a feltételes átok az eskü, illetve a fogadalom beszédeseményének indexévé válik. A feltételes átok mint diszkurzív forma és az eskü beszédeseménye közötti indexikus viszony tehát valójában közvetett (ld. Ochs 1992, 1996), mivel diszkurzív formát kontextuális dimenzióhoz (feltételes átok→viszonyulás), illetve különböző kontextuális dimenziókat egymáshoz (viszonyulás→beszédaktus→beszédesemény) kapcsoló szemiotikai asszociációk láncolatán keresztül jön létre.

használható.

2) Másrészt a legtöbb feltételesátok-formuláról elmondható, hogy ugyanazon formula különböző típusú (erősítés vagy tompítás) és erejű módosító stratégiák (pl. erősebb vagy gyengébb erősítés) kivitelezésére szolgálhat különböző kontextusokban. Egy konkrét *trušul*-formula módosító funkciója (erősítő vagy nem) tehát általában nem határozható meg a használat kontextusától függetlenül. Bár a feltételes átkok funkciója gyakran az erősítés, használhatók az illokúciós erő tompítására vagy átalakítására is: lehetnek akár a tréfa, az ugratás vagy irónia indexei is (vö. Kratz 1989). (Például ha a 'Haljon meg apám, ha...' formula referense, a beszélő apja már nem él, akkor ez a feltételes átkok nem a beszédaktust erősítő diszkurzív forma, hanem az ugratás vagy az irónia jelzése.) A gáborok közötti interakcióban a feltételes átkok kontextualizációs fogódzók, azaz olyan metapragmatikai jelzések (Silverstein 1993), amelyek a folyamatban levő interakció részeként jelzik a beszélő üzenethez való viszonyát, illetve támogatják a hallgatót annak felismerésében.

Értelmezésem szerint éppen pragmatikai funkciójuk magyarázza a feltételes átkok gyakoriságát a romák közötti interakcióban. Azaz korántsem arról van szó, hogy a roma közösségek nyelvi gyakorlatában mindennapos lenne az eskü mint beszédaktus és beszédesemény. A használat gyakorisága sokkal inkább annak köszönhető, hogy az eskü beszédaktusának kivitelezésére is használatos feltételes átkok olyan diszkurzív formák, amelyek – sok más nyelvi és paralingvisztikai eszköz (pl. hangerő, hangsúly, felkiáltó intonáció, intenzitásjelölő határozószók, indulatszók stb.) mellett – egy jóval alapvetőbb interakciós és pragmatikai funkció ellátását szolgálják: a viszonyulásjelzés és az illokúcióserő-módosítás (pl. erősítés) eszközei. Ezért vizsgálatuk távolról sem nyelvi egzotikum-keresés. Egy olyan megközelítés, amely rámutat hétköznapijukra, azaz arra, hogy alapvető fontosságú pragmatikai és társas funkciót töltenek be a mindennapi interakcióban, hozzájárulhat e formák demisztifikálásához.

Részben ez a törekvés inspirált arra, hogy ezeket diszkurzív formákat – a szakirodalomban megszokottól eltérően – elsősorban a hétköznapi interakció kontextusában vizsgáljam. Olyan helyzeteket vizsgáltam, amelyekben e formulák használata opcionális, kimondásuk nem fókuszeselemény. Az átkok- és feltételesátok-használatot olyan különféle helyzetekben elemeztem, mint a családi társalgás, kínálás, kisgyermek ugratása, játékhelyzet, politikai diskurzus.

Bár a módosítás alapvetően pragmatikai természetű jelenség, nem csupán pragmatikai keretben vizsgálható. Az illokúcióserő-módosítás stratégiáinak, eszközeinek, funkcióinak leírása pragmatikai, míg e pragmatikai források használatával kapcsolatos ideológiák, és a használatukban megfigyelhető társadalmi, helyzeti és kulturális variáció vizsgálata inkább szociolingvisztikai és nyelvészeti antropológiai megközelítést igényel. A disszertáció 11. és 12. fejezete a *trušulok* használatának ez utóbbi, társadalmi-kulturális kontextussal összefüggő aspektusaira koncentrált.

6.2. Nyelvi forma, pragmatikai érték és társadalmi nem: a feltételes átkokkal kapcsolatos nyelvi ideológia

A gáborok nyelvi gyakorlatában a feltételes átkok indexikus diszkurzív formák, amelyeket a résztvevők rendszerint a kontextus egyes dimenzióira, elsősorban a megnyilatkozáshoz vagy a helyzethez való viszonyulásra, esetenként pedig beszédaktusra vagy beszédeseményre, vagy a résztvevők viszonyára (pl. társadalmi távolság vagy közelség) utaló jelzésként értelmeznek. Az átkok- és feltételesátok-formulák kontextussal való kapcsolatának, azaz pragmatikai és társadalmi jelentésének elemzéséhez olyan elméleti keretet kerestem, amely a) a nyelvi formák és a kontextus kapcsolatát vizsgálja, és b) modellt kínál annak a folyamatnak az elemzésére, amely révén a nyelvhasználók ezt a kapcsolatot létrehozzák és értelmezik. Ezért fordult érdeklődésem a nyelvi ideológiákat vizsgáló antropológiai nyelvészeti irodalom, közelebbről pedig a nyelv és a

kontextus kapcsolatát vizsgáló szemiotikai inspirációjú elméletek felé, amelyeknek külön fejezetet (ld. 6. fejezet) szenteltem.

A nyelvi ideológiák voltaképpen reprezentációk a nyelvről: olyan vélekedések, amelyekkel a nyelvhasználók magyarázni, racionalizálni próbálják a nyelv szerkezetével vagy használatával kapcsolatos tapasztalataikat (Woolard 1998, Kroskirty 2004). A nyelvi ideológiák révén különböző társadalmi csoportok kapcsolatot hoznak létre a nyelv és különféle társadalmi-kulturális kategóriák között, ezért a nyelvi ideológiák általában korántsem csak a nyelvről szólnak. Amint azt Gal (1998), és Irvine és Gal (2000) hangsúlyozzák, a nyelvi ideológiák elemzése éppen annak megértéséhez járulhat hozzá, hogy ezeket a kapcsolatokat hogyan hozzák létre a társadalmi cselekvők, legyenek azok akár egy szociolingvisztikai mező „laikus” résztveői, akár „szakértők” (pl. nyelvészek, antropológusok).

A nyelvvel kapcsolatos vélekedések olyan társadalmi kategóriák és relációk megalkotásához is hozzájárulnak, mint a nemzet (Blommaert és Verschueren 1998, Errington 1998, Philips 2000, Gal 1998, 2001a), az etnicitás (Fought 2006), vagy a társadalmi nemek viszonya (Gal 2001b, Okamoto 2002, 2004; Nakamura 2006). Éppen ezért vált a nyelvi ideológiák vizsgálata különböző nyelvészeti diszciplínák (a szociolingvisztika, az antropológiai nyelvészet, a kritikai diskurzuselemzés), a kulturális antropológia és a kultúratudomány érdeklődésére egyaránt számot tartó, interdiszciplináris területté.

Az utóbbi években az érdeklődés a nyelvi ideológiák mediatív és kreatív aspektusai, nyelvi gyakorlatot alakító és társadalmi jelentéseket létrehozó szerepe felé fordult. Több szemiotikai inspirációjú elmélet született, amely a nyelvi formák és a kontextuális dimenziók kapcsolatát, és az e kapcsolat létrehozásában kulcsfontosságú nyelvi ideológiák működési mechanizmusait elemzi. Ezek közül kettőt mutattam be részletesen. Az egyik (Ochs 1992, 1996) elsősorban azt elemzi, hogy a nyelvi formák hogyan, milyen szemiotikai társítások révén válnak társadalmi identitások (pl. a társadalmi nem) indexivé. A másik elmélet (Irvine és Gal 2000, Irvine 2001b) azt vizsgálja, hogy a nyelvi ideológiákon keresztül hogyan hozunk létre kapcsolatot nyelvi formák és társadalmi kategóriák vagy cselekvések között, és milyen szemiotikai folyamatok vesznek részt ennek a kapcsolatnak a megalkotásában.

Ezek az elméletek abból a hétköznapi tapasztalatból indulnak ki, hogy a beszélők egyes csoportjai számára számos nyelvi forma és cselekvés indexikus: azaz „azon túl, vagy ahelyett, hogy hozzájárul »a szó szerinti« vagy denotációs jelentéshez, társadalmi jelentésre utal, vagy segít annak létrehozásában” (Johnstone 2008: 133). Gyakorlatilag bármely nyelvi forma (pl. kiejtésváltozat, morféma, szó, dialektus, nyelv) vagy diszkurzív stratégia (pl. átfedő beszéd, feltételes átok) társadalmi identitásokra és relációkra, beszédaktusra vagy beszédeseményre utaló jellé válhat (Ochs 1992).

Ochs (1992, 1996) elmélete azt elemzi, hogy a nyelvhasználók hogyan hozzák létre a nyelvi formák és a pragmatikai (pl. viszonyulás, beszédaktus, beszédesemény) vagy társadalmi kategóriák (pl. identitások) indexikus kapcsolatát. Amellett érvel, hogy a nyelvi formák és a társadalmi kategóriák (pl. társadalmi nem) közötti indexikus kapcsolat gyakran közvetett, azaz a kontextus különböző dimenzióit összekapcsoló szemiotikai asszociációk láncolatán keresztül jön létre.

Rámutat arra, hogy számos, a társadalmi nem indexének tekintett nyelvi forma elsődleges funkciója nem a beszélő nemére, hanem a kontextus más dimenzióira való utalás: például annak jelzése, hogy milyen beszédaktus vagy beszédesemény zajlik éppen, vagy a beszélő hogyan viszonyul a megnyilatkozáshoz. A simuló kérdéseket az angolban (Cameron és mtsai 1988, Eckert és McConnell-Ginet 2003: 167-173) vagy egyes pragmatikai partikulákat a japánban (Okamoto 2002, 2004; Nakamura 2006) a beszélők és nyelvészek is gyakran „a női nyelv” indexének tekintik. Ochs azonban amellett érvel, hogy ezek a nyelvi formák elsődlegesen nem a beszélő nemét, hanem a beszélő bizonytalanságát, hezitáló attitűdjét jelzik, azaz elsődleges szerepük a viszonyulásjelzés. Valójában annak köszönhetően válnak a társadalmi nem, esetünkben a női

beszélő (vagy „női hang”) indexévé, hogy a bizonytalanságot, a hezitáló attitűdöt a nyelvhasználók egyes csoportjai elsősorban nőkre jellemző vagy nőktől elvárt viszonyulásnak tekintik.

A nyelvi forma és a társadalmi nem közötti indexikus viszony tehát valójában egy másik indexikus jelentésen (pl. a bizonytalan viszonyulás nőkhöz társításán) keresztül jön létre, ezért közvetettnek tekinthető. Másként fogalmazva: a közvetett indexek társadalmi konstrukciók, a nyelvhasználók (és a kutatók) nyelvi formákat kontextuális dimenziókhoz (pl. viszonyulás), és kontextuális dimenziókat egymáshoz (pl. viszonyulás-társadalmi nem) társító szemiotikai asszociációknak „termékei”. Ochs (1992) modellje arra mutat rá, hogy a szemiotikai társításoknak ez a közbülső láncszeme gyakran rejtve marad a nyelvhasználók, sőt a kutatók számára is.

Irvine és Gal (2000) szerint, amikor a beszélők magyarázzák, racionalizálják az indexikus nyelvi formák jelentését és használatát, voltaképpen a nyelvi-nyelvhasználati különbségek és változatosság jelentését és eredetét magyarázó nyelvi ideológiákat teremtenek. Ezekben az ideológiai magyarázatokban a nyelvi jegyek emberekről és cselekvésekről alkotott kulturális képzetek kifejeződései (Irvine és Gal 2000: 37).

Irvine és Gal (2000), és Irvine (2001b) amellet érvel, hogy a társadalmi, nyelvi, kulturális és politikai kontextus különbségei ellenére jelentős hasonlóság fedezhető fel abban, ahogyan különböző társadalmi csoportok a nyelvi ideológiákon keresztül értelmezni, racionalizálni próbálnak szociolingvisztikailag összetett viszonyokat. Azokat a folyamatokat vizsgálják, amelyek révén a nyelvi ideológiák társadalmi struktúrák és nyelvi formák között kapcsolatot hoznak létre. Az ideológiák megalkotásában és „működésében” három, egymással kölcsönhatásban álló szemiotikai eljárást különböztetnek meg: az ikonizációt (*iconization*), a fraktális rekurzivitást (*fractal recursivity*) és a törlést (*erasure*). Ezek a szemiotikai eljárások a szerzők szerint a nyelvi formák és a társadalmi kategóriák közötti indexikus viszonyon alapulnak.

Az ikonizáció a nyelvi formák és a társadalmi kategóriák, relációk vagy cselekvések közötti indexikus viszony átalakítását foglalja magába, amelynek eredményeképpen a nyelvi jegyek a társadalmi csoportok vagy cselekvések ikonikus reprezentációjává válnak, azt a látszatot keltve, mintha a nyelvi jegy a társadalmi csoport vagy tevékenység inherens természetét, lényegét jelenítené meg. Az ikonizáció tehát egyfajta esszencializáló eljárás (Bucholtz és Hall 2004: 38). Gyakori, hogy a nyelvi jegyek és a társadalmi csoportok vagy cselekvések közötti kapcsolatot naturalizálják, természetesnek és szükségszerűnek tüntetik fel. Ez a kapcsolat azonban valójában társadalmi eredetű, például történeti, politikai folyamatok, kulturális konvenciók következménye.

A fraktális rekurzivitás egy viszonyrendszer egy adott szintjén megnyilvánuló oppozíció kivetítése a viszonyrendszer valamely más szintjére. (Pl. egy nyelven belüli oppozíció rávetítése nyelvek közötti vagy társadalmi csoportok közötti viszonyra.) A rekurzivitás gyakran jellemzi a koloniális, a nemzeti és a társadalmi nemekkel kapcsolatos ideológiákat (Gal 2001a, Irvine 2001a,b).

A törlés olyan szimplifikáló eljárás, amely egyes személyeket/csoportokat, cselekvéseket vagy nyelvi jelenségeket láthatatlanná tesz. Tulajdonképpen azok a tények, amelyek nincsenek összhangban az ideológiai kerettel, „észrevétlenek” maradnak. Így például gyakori, hogy egy társadalmi csoportot vagy egy nyelvet homogénnek feltételeznek, annak változatosságát figyelmen kívül hagyják. Ez a homogenizáló eljárás gyakori eleme a „mi”-csoportot a homogénnek vélt, esszencializált „másikkal” szemben definiáló identitáspolitikáknak. (Ld. például a magyar censusokban a homogenizáló „cigány nyelv” és „cigány” kisebbség kategóriák használatát, vö. Kontra 2003, Szalai 2006.)

A dolgozatban a fenti elméletekre támaszkodva azt a nyelvi ideológiát vizsgáltam, amelyen keresztül a roma közösségek tagjai megalkotják, értelmezik és racionalizálják a feltételesátok-formulák jelentését. Ez az ideológia nemcsak azért tekinthető metapragmatikai ideológiának (Silverstein 1993), mert a nyelv kontextusban való használata és jelentése a tárgya. Metapragmatikai ideológia abban a szűkebb értelemben is, hogy elsősorban egy diszkurzív forma

és egy pragmatikai funkció (viszonyulásjelzés, illokúcióserő-módosítás) kapcsolatát tematizálja.

Amíg azoknak a szemiotikai társításoknak, amelyek egy nyelvi formát valamilyen társadalmi kategória vagy identitás (pl. nemzet, etnicitás, társadalmi osztály vagy nem) jelölőjének (pl. indexének, ikonjának) tekintenek, jelentős figyelmet szentelt a szakirodalom, a nyelvi formákat pragmatikai kategóriákkal (pl. viszonyulás, beszédaktus) összekapcsoló résztvevői ideológiákat kevésbé vizsgálta. (A nyelvi formák, a viszonyulás és a társadalmi identitás közötti közvetett indexikus kapcsolatról ld. pl. Ochs 1992, 1996; Kiesling 2005.) A feltételes átok ideológiájának elemzése erre a kevésbé vizsgált aspektusra irányítja rá a figyelmet. Az alábbiakban Irvine és Gal (2000) elméletére támaszkodva összefoglalom, hogy ez az ideológia milyen stratégiák és szemiotikai folyamatok révén teremti meg és magyarázza a feltételes átok nyelvi formája és pragmatikai értéke közötti összefüggést.

Bár a legtöbb *trušul* pragmatikai értéke a résztvevők értelmezésétől függ és csak a beszédhelyzet kontextusában határozható meg, a romák e diszkurzív formák jelentését egy olyan nyelvi ideológia segítségével racionalizálják, amely a nyelvi forma (pl. a referens szemantikai jegyei) és a pragmatikai érték (módosító potenciál) között megfeleltetéseket hoz létre. Ez a racionalizáló ideológia a sokszínű, kontextusfüggő nyelvi gyakorlat részleges, egyszerűsítő értelmezését adja.

Az ideológia egyik legkidolgozottabb aspektusa a referensválasztás. Amint azt a 11. fejezet részletesen bemutatta, a romák a referensre utaló főnévi csoport szemantikai jegyei ([+/-ROMA], [+/-FÉRFI], [+/-IDŐS] stb.) alapján különböző pragmatikai értéket társítanak a feltételesátok-formulákhoz. Ez az ideológia megkülönbözteti a referens azon szemantikai jegyeit, amelyek alkalmassá teszik a formulát a megnyilatkozás melletti elkötelezettség jelzésére és az illokúciós erő erősítésére, azoktól a szemantikai jegyeiktől (pl. [-HUMÁN], [-ROMA], [+IDŐS]), amelyek kizárják azt, hogy az adott referenst tartalmazó formula elkötelezettséget jelző, erősítő *trušul* legyen a romák közötti diskurzusban. Ez a különbségtétel a metapragmatikai klasszifikációban dichotómiák (*komojo trušul* 'komoly *trušul*' vs. *phiras* 'tréfa') formájában jelenik meg.

1. ábra

A referensre utaló főnév szemantikai jegyei és a feltételesátok-formula metapragmatikai minősítése	
Lehet erősítő <i>trušul</i>	<i>phiras</i> 'tréfa'
élő	élettelen
humán	non-humán
roma	gázsó
konzangvinikus rokon	nem konzangvinikus rokon
fiatal	idős (ego+2 generáció)

Ezen kívül a romák különbséget tesznek erősebb és gyengébb *trušulok* között. Ez a distinkció arra utal, hogy a feltételes átok módosító ereje különböző stratégiák, így például a referensválasztás révén tovább árnyalható (pl. nagyobb vagy kisebb mértékben erősíthető). A feltételes átok tehát olyan diszkurzív forma, amellyel nem csupán a viszonyulás módja (elkötelezett-e a beszélő a megnyilatkozás mellett vagy nem), a módosítás típusa (erősítés vagy nem), hanem a viszonyulás, illetve a módosítóerő különböző fokozatai is kifejezhetők. Stratégiai hasznosíthatósága részben épp abban rejlik, hogy a különböző formák közötti választás révén a beszélő – a helyzetnek és interakciós céljainak megfelelően – a beszédaktushoz való viszonyulás különböző árnyalatait is ki tudja fejezni. Asszertív aktusok esetében például a *trušul* nyelvi formájának megválasztásával jelezni tudja, hogy mennyire elkötelezett a megnyilatkozás propozíciójának igazsága mellett (episztémikus viszonyulás erőssége), direktívumok esetében

kifejezheti, hogy mennyire szeretné rávenni a címzettet valaminek a megtételére (az érzelmi-akarati viszonyulás erőssége), komisszív aktusok esetében jelezheti, hogy milyen mértékben kötelezi el magát egy jövőbeli cselekedet megtétele vagy az attól való tartózkodás mellett stb. A referensválasztás tehát olyan, lexikális választással kivitelezett módosítási stratégia, amely magát a módosítót módosítja. Az ezzel kapcsolatos racionalizáló magyarázatok voltaképpen egy, a módosító módosításáról szóló laikus metapragmatikai ideológia részei.

A legkidolgozottabb pragmatikai distinkciók a referens neméhez kapcsolódnak. A referens nemével kapcsolatban a férfiak és a nők is gyakran hangsúlyozták, hogy „*P'ol zuvle ame na pre thovah trušul.*” 'Nőkre mi ((a gábor romák)) nemigen teszünk *trušul*.' Ez a metapragmatikai kommentár a nyelvi gyakorlatnak csak részleges leírását adja: csak a helyzetek egy részére, például a nyilvános, formális helyzetek centrális diskurzusaira és az eskü és a fogadalomtétel beszédeseményére érvényes. A *trušul*-használatot magyarázó genderizáló nyelvi ideológia láthatatlanná teszi, „törli” azokat az informális interakciós helyzeteket, amelyekben – főként a közeli, egymást jól ismerő beszédpartnerek közötti társalgásban – női referenst tartalmazó formulák is lehetnek erősítők. (Ezt illusztrálja a játék helyzetben, marokkózás közben rögzített interakció elemzése a 11. fejezetben.)

A referens nemének a módosító erő mértékével (a *trušul* erősségével) kapcsolatos magyarázatokban is kitüntetett szerepe van. Általános az a vélekedés, miszerint *Po murš majbaroj o trušul!* 'A férfire mondott feltételes átok erősebb.' A női referenst tartalmazó feltételes átkoknak rendszerint kisebb erősítő képességet tulajdonítanak, és használatukat csak a hétköznapi interakció egyes helyzeteiben, és ott is csak a társadalmi közelséggel jellemezhető résztvevői relációkban tekintik helyénvalónak.

Ez a 'férfi referens = erősebb *trušul*' vs. 'női referens = gyengébb *trušul*' dichotómia a fraktális rekurzivitás folyamatában jön létre. Esetünkben egy diszkurzív forma (a feltételes átok) különböző variánsainak jelentését a közösség nyelvi ideológiája a társadalmi nemi ideológia mintáinak kivetítése, rekurziója révén hozza létre. Ez a rekurzív lépés nem úgy genderizál, hogy gender-indexeket, azaz a beszélő nemére utaló nyelvi formákat (férfias vs. nőies *trušul*okat) hoz létre, hanem pragmatikai értéket alkot a társadalmi nemi dichotómia feltételesátok-formulákhoz társítása révén.

Az a dichotomizáló eljárás, amely a *trušul*ok módosító, viszonyulásjelző potenciálja között a referens neme alapján különbséget tesz, további, a nyelvi formákra, cselekvésekre és a használók közötti viszonyokra vonatkozó oppozíciókat eredményez. A férfira utaló formulákhoz (a *papo* 'nagyapa' referens kivételével) – az általuk módosított beszédaktus és a szituáció függvényében – az erős asszertív pozíció, a komolyság, az igazság, a hitelesség, a használati helyzet formalitása, az udvariasság/tisztelet jelzése társul. Ezzel szemben a női referenst tartalmazó feltételesátok-formulákhoz a beszélő gyengébb asszertív pozíciója, a hitelesség kisebb foka, a helyzet informálisága, valamint az udvariasság-tiszteletesség helyett a társadalmi közelség és bizalmasság kapcsolódik. Sőt, a közösség nyelvi ideológiájában egyes női referenst tartalmazó formák (pl. *Haljon meg az én Lizám/az én leánykám/az én kicsim!* (Fem.)) – helyzettől függetlenül – a komolytalanság, az irónia („csúfságotlás”), az ugratás jelzései. (Ld. az alábbi táblázatot.)

2. ábra
Társadalmi nemi dichotómiák a referensválasztás és pragmatikai érték kapcsolatában a
'Haljon meg az én gyermekem!' formula példáján

NEM, SZÓFAJI ÉS MORFOLÓGIAI JELLEMZŐK, VALAMINT A METAPRAGMATIKAI KATEGORIZÁCIÓ: TRUŠUL VS. *PRASAJIMO			
A referens neme:			
FÉRFI		NŐ	
Szófaj: főnév A főnévtípus szerinti distinkció: Rokonsági terminus vs. tulajdonnév			
<i>Merel mufo savo!</i> 'Haljon meg a fiam!' (nem preferált: <i>putjarimo</i> 'dicsekvés')	<i>Merel mufo Pišta!</i> 'Haljon meg az én Pistám!'	<i>*Merel mîri šej!</i> *'Haljon meg a lányom!'	<i>Merel mîri Kati!</i> 'Haljon meg az én Katim!'
Rokonsági terminus+Dim vs. rokonsági terminus-Dim:			
<i>Merel mufo šavo!</i> 'Haljon meg a fiacskám!' (preferált)	<i>Merel mufo šavo!</i> 'Haljon meg a fiam!' (nem preferált: <i>putjarimo</i> 'dicsekvés')	<i>*Merel mîri šejoři!</i> *'Haljon meg a leánykám!'	<i>*Merel mîri šej!</i> *'Haljon meg a lányom!'
Szófaj: Melléknév: 'kicsim'			
<i>Merel mufo cino!</i> (Masc.) 'Haljon meg az én kicsim!'		<i>*Merel mîri cini!</i> (Fem.) *'Haljon meg az én kicsim!'	

Megj.:

A *-gal jelölt forma nem lehet erősítő, az mindig *prasajimo* 'csúfságotlás', az ironia és a játék, pl. ugratás jelzése. A jelöletlen formák – a kontextus függvényében – erősítőként használható *trušulok*.

Bár a legtöbb feltételesátok-formula viszonyulásjelző és módosító ereje nemcsak a nyelvi forma függvénye, a romák a nyelvi ideológia révén olyan szemiotikai társításokat hoznak létre,

amelyben a referensre utaló főnévi csoport szemantikai jegyei, például a referens etnikai hovatarozása, neme a módosítás típusát és mértékét (erősebb vs. gyengébb erősítő) meghatározó, lényegi jeggyé, azaz a formula pragmatikai értékének esszenciájává, ikonjává válik (vö. Irvine és Gal 2000 ikonizáció fogalmával).

Ez a feltételes átok jelentését és használatát racionalizáló ideológia – mint a nyelvi ideológiák általában – több szempontból is részleges és egyszerűsítő (Kroskriy 2004). Ebben az ikonizáció mellett a törlés folyamatának is jelentős szerepe van. Törlésként értelmezhető például annak figyelmen kívül hagyása, hogy a viszonyulásjelző és módosító erő rendszerint nemcsak a nyelvi forma, hanem számos más tényező (pl. beszédhelyzet, téma, résztvevők közötti viszonyok) függvénye. Az ideológia továbbá elfedi azokat a használati mintákat, amelyek nem illeszkednek a gender-dichotómiához. Így például mellékesként vagy kivételesként kezeli azokat a helyzeteket, amelyekben a férfi referenst tartalmazó formák nem erősítők, hanem a színlelt udvariasságot vagy az ugratást szolgálják, akárcsak azokat, amelyekben a nőkre tett *trušul* a megnyilatkozó állókúcióját erősíti.

A nyelvi ideológia nemcsak a pragmatikai érték, hanem a *trušul*-használatra vonatkozó elvárások és preferenciák tekintetében is társadalmi nemi különbségeket hoz létre. Bizonyos referens-választási stratégiák, például az önreferencia alkalmazása a nők számára korlátozott. Nők esetében az önreferenciát tartalmazó formát nemcsak a megnyilatkozáshoz való viszonyulás, hanem a beszédpartnerhez való viszony, a társadalmi közelség indirekt jelzésének is tekintik. Mivel a közelség, az intimitás kifejezését számos helyzetben és résztvevői relációban (különösen a vegyes nemű interakcióban) helytelenítik, az önreferenciát tartalmazó feltételes átok használatát is igyekeznek korlátozni. Erre szolgál a női önreferencia-használatot korlátozó, bizonyos helyzetekben pedig azt helytelenítő ideológia. Egyes formulák (pl. „Vágják le a lábaimat, ha...!”, „Lőjenek le, ha...”) jelentése és használatának megítélése szintén a beszélő nemétől függően eltérő: míg férfi beszélő esetében erősítőnek tekintik és elfogadják azok használatát, nők esetében a tisztátalansággal és szexualitással kapcsolatos képzeteket társítanak azokhoz, és használatukat negatívan minősítik (*čufo duma* 'csúf szó', *dili duma* 'bolond szó').

A referensválasztás társas aspektusait elemezve (12. fejezet) amellett érveltem, hogy a feltételes átok egyidejűleg több tekintetben is diskurzus-pozíciókat alakító, stratégiai eszközök. A *trušulok* formájának megválasztásával nemcsak a megnyilatkozáshoz (vö. *idea positioning*, lásd Eckert és McConnel-Ginet 2003: 157-191), hanem a résztvevőkhöz való viszony (*subject positioning* ld. uo.), például a társas közelség vagy távolság is kifejezhető, illetve manipulálható. A referens nyelvi formájának megválasztásával a beszélő saját társas képére és a jelenlevőkhöz való viszonyára vonatkozó üzeneteket is közvetíthet, például a diminutív-használat révén szerény, saját pozícióját leértékelő személyként pozicionálhatja magát a diskurzusban. A feltételes átok tehát ebben az értelemben is multifunkcionális, sokféle interakciós és társas cél érdekében hasznosítható interakciós források.

Kratz (1989) az áldást, az átkot és az esküt hatalmi műfajoknak nevezi. Ez a kategória a gábor romák feltételesátok-használata és az azt racionalizáló nyelvi ideológia értelmezésében is releváns. A feltételes átok nemcsak abban az értelemben lehetnek hatalmi műfajok, hogy kimondásukhoz a közösség ideológiája egyes kontextusokban a megvalósulás lehetőségét kapcsolja.

Hatalmi műfajok abban a társas interakciós értelemben is, hogy a szóbeli befolyásolás hatékony stratégiái a romani interakcióban. Hatékonyságuk elsősorban nem a potenciális megvalósulás miatti aggodalommal, hanem a társas interakció kapcsolati munkát/arcunkát (Locher és Watts 2005) érintő aspektusaival áll összefüggésben. A feltételes átok olyan szimbolikus aktus, amellyel a beszélő alapvető fontosságú társadalmi értékektől való megfosztottságot kíván, illetve helyez kilátásba elsősorban önmaga, számára fontos személyek, vagy bizonyos helyzetekben a címzetthez közeli személyek számára. Kimondása tehát szimbolikus arcfenyegető aktus, amelyet a hallgatók – különösen a beszélő önkéntes, önmagára és

családjára irányuló feltételes átkai esetében – éppen a résztvevők társas képére és kapcsolatára ható társas következmények miatt nem hagyhatnak figyelmen kívül. A feltételes átkokkal kísért megnyilatkozások címzettre (és más hallgatókra) gyakorolt hatásában megnyilvánuló befolyás az interakcionális hatalom (Mills 2003: 175) egy sajátos típusa, amelyet elsősorban nem a résztvevők közötti státusviszonyok, hanem a résztvevők kölcsönös arc-érzékenysége hoz létre.

A feltételes átkok használata és címzettre gyakorolt hatása természetesen nem független a résztvevők közötti dominancia-viszonyoktól, de nem is kiszolgáltatott annak. Éppen ezért a *trušul*okkal az alacsonyabb státusú vagy hatalom nélküli résztvevők (pl. kisgyermek) is befolyást gyakorolhatnak beszédpartnerükre.

A feltételes átok másik, közvetett hatalmi aspektusa éppen az egyes formák pragmatikai értékével és használatával kapcsolatos nyelvi ideológia elemzésén keresztül vált láthatóvá. A nyelvi ideológia vizsgálata feltárta a társadalmi nemi ideológiák szerepét a feltételes átkok jelentésének megkonstruálásában. Mint láttuk, a gábor roma közösségek társadalmi nemi ideológiája nem egalitáriánus, hanem a férfiak és a nők viszonyát aszimmetrikus, férfi-dominanciával jellemezhető elrendezésnek tekinti. A férfi és a női referenst tartalmazó *trušul*-formuláknak eltérő pragmatikai értéket (pl. erősítés vs. irónia, ugratás; nagyobb vs. kisebb módosító erő) tulajdonító nyelvi ideológia – és az általa befolyásolt nyelvi gyakorlat – részben ennek a férfiakhoz magasabb presztízst és tekintélyt társító társadalmi nemi ideológiának a mintáit reprodukálja. Ez a pragmatikai értékek közötti – társadalmi nemi alapú – különbségtétel a férfiak és a nők viszonyát aszimmetrikusnak ábrázoló gender-dichotómia nyelvhasználatra való kivetítésének köszönhetően tűnik logikus, ésszerű megkülönböztetésnek. Másként fogalmazva: a nemek közötti státuskülönbség ideológiája – amely maga is különböző naturalizáló és racionalizáló ideológiák (patrilinearitás, tisztátalanság stb.) „terméke” – ebben a szemiotikai folyamatban egy pragmatikai distinkciókat létrehozó nyelvi ideológia racionalizálását szolgáló forrás.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a *trušul*okkal kapcsolatos nyelvi ideológia és a gender-ideológia kapcsolata nem egyirányú. A nyelvi ideológia ugyanis nemcsak támaszkodik a roma közösségek társadalmi nemi ideológiájára, hanem azáltal, hogy annak mintáit egy új szintérré, a feltételesátok-használat nyelvi gyakorlatára is kivetíti, részlegesen reprodukálja is azt (vö. fraktális rekurzivitás). Így közvetve a nyelvi ideológia és az általa befolyásolt *trušul*-használat mint nyelvi gyakorlat is hozzájárul a társadalmi nem-fogalom és a nemek közötti státuskülönbség ideológiájának fenntartásához¹⁰. Ebben a folyamatban egy elsődlegesen pragmatikai célokat (viszonyulásjelzés, illokúcióserő-módosítás) szolgáló nyelvi forma, a feltételes átok használata társadalmi nemileg értelmezett, nemek közötti viszonyok megalkotásában részt vevő nyelvi gyakorlattá válik.

Az átok és a feltételes átok vizsgálata rávilágított arra, hogy nemcsak a nyilvános és formális helyzetekben használt, nagyra értékelt nyelvi formáknak és beszédműfajoknak (pl. politikai szónoklat, ceremóniális műfajok), hanem a hétköznapi informális társalgás beszédformáinak és az azokkal kapcsolatos nyelvi ideológiának is fontos szerepe lehet a társadalmi különbségek megalkotásában és fenntartásában. Amint láttuk, a nyelvi ideológiák vizsgálata hozzájárulhat azoknak a társadalmi jelentéskonstrukciós folyamatoknak a jobb megértéséhez, amelyek révén a beszélők létrehozzák és magyarázzák nyelvi formák, pragmatikai értékek és társadalmi kategóriák vagy relációk kapcsolatát (Irvine és Gal 2000), és segíthet feltárni e folyamatok társadalmi kontextusba ágyazottságát és hatalmi aspektusait (Gal 1998).

¹⁰ A nyelvhasználat tehát nem csupán a társas „valóságra” reflektáló, hanem társas viszonyokat létrehozó, konstitutív társadalmi gyakorlat is, amelyben nem pusztán társadalmi viszonyok leképezésére, hanem azok megalkotására vagy átalakítására is használjuk a nyelvet (Cameron 1990, Duranti 1992, Irvine 1985, Gal 2001b).

7. A tézisekhez felhasznált szakirodalom

- Agyekum, Kofi (1999), The pragmatics of *duabo* 'grievance imprecation' taboo among the Akan. *Pragmatics* 9(3): 357–382.
- Agyekum, Kofi (2004), *Ntam* 'reminiscential oath' taboo in Akan. *Language in Society* 33: 317–342.
- Balázs Gusztáv (1992), Átok, eskü, cigánytörvényszék a nagyecsedei oláh cigányoknál. (Armaja, colax, romanji krisi ko csedake roma) In: Viga Gyula (szerk), *Kultúra és tradíció II. Tanulmányok Újváry Zoltán tiszteletére*. Miskolc. 629–639.
- Bari Károly (1990), *Le vėšeski dēj*. Az erdő anyja című kötet eredeti, cigány nyelvű szövegei. Országos Közművelődési Központ, Budapest.
- Bartha Csilla (2006), „A régiek a régi cigányt beszélnek, mi már kavarjuk” – Nyelvcseré két magyarországi oláh cigány közösségben. In: Kálmán László (szerk), *KB 120. A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósy András tiszteletére*. MTA Nyelvtudományi Intézet – Tinta Könyvkiadó, Budapest. 411–440.
- Bartha Csilla (2007), Nyelvi attitűdök és nyelvcseré – Hat magyarországi kisebbségi közösség nyelvi attitűdjeinek összehasonlító elemzése. In: Benő Attila – Fazekas Emese – Szilágyi N. Sándor (szerk), *Nyelvek és nyelvváltozatok I. (Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére.)* 84–101.
- Berta Péter (2005), A társadalmi nemek közötti státuskülönbség ideológiai egy erdélyi roma közösségben. In: Vargyas Gábor (szerk), *Ethno-lore XXII. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve*. Akadémiai, Budapest. 71–154.
- Berta Péter (2006), Tárgyhasználat, identitás és a különbség politikája. (Az etnikai identitás szimbólum-alkotás gyakorlata az erdélyi gáborok között.) In: Vargyas Gábor (szerk), *Ethno-lore XXIII. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve*. Akadémiai, Budapest. 147–192.
- Berta Péter (2007a), Ethnicisation of value – the value of ethnicity. The prestige-item economy as a performance of ethnic identity among the Gabor of Transylvania (Romania). *Romani Studies* 17(1): 31–65.
- Berta Péter (2007b), *Presztízstárgyak, presztízstárgy-gazdaság és etnikai identitás az erdélyi gáborok között*. PhD értekezés.
- Berta Péter (2009), Materialising ethnicity: Commodity fetishism and symbolic re-creation of objects among the Gabor Roma (Romania). *Social Anthropology*, 17(2): 184–197.
- Blommaert, Jan – Verschueren, Jef (1998), The Role of Language in European Nationalist Ideologies. In: Schieffelin, B. B. és Mtsai (szerk), *Language Ideologies. Practice and Theory*. Oxford University Press, New York. 189–210.
- Bucholtz, Mary – Hall, Kira (2004), Language and Identity. In: Duranti, Alessandro (szerk), *A Companion to Linguistic Anthropology*. Blackwell, Oxford. 367–394.
- Cameron, Deborah (1990), Demithologizing Sociolinguistics: Why Language Does Not Reflect Society. In: Joseph, J. E. – Taylor, T. J. (szerk), *Ideologies of Language*. Routledge, London. 79–93.
- Cameron, Deborah (2005), Gender and Language Ideologies. In: Holmes, Janet – Meyerhoff, Miriam (szerk), *The Handbook of Language and Gender*. Blackwell, Oxford. 447–467

- Cameron, Deborah – McAlinden, Fiona – O’Leary, Kathy (1988), Lakoff in context: the social and linguistic function of tag questions. In: Coates, Jennifer – Cameron, Deborah (szerk), *Women in Their Speech Communities: New Perspectives in Language and Sex*. Longman, London. 74–93.
- Duranti, Alessandro (1988), Ethnography of speaking: toward a linguistics of the praxis. In: Newmeyer, F. J. (szerk), *Linguistics: The Cambridge Survey*. Vol. 4: Language: the Socio-cultural Context. Cambridge University Press, Cambridge. 214–228.
- Duranti, Alessandro (1992), The Samoan respect vocabulary. In: Duranti, A. – Goodwin C. (szerk), *Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon*. Cambridge University Press, Cambridge. 77–99.
- Duranti, Alessandro (1997), *Linguistic Anthropology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Eckert, Penelope – McConnell-Ginet, Sally (2003), *Language and Gender*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Elšik, Viktor – Matras, Yaron (szerk), (2000), *Grammatical Relations in Romani: The Noun Phrase*. John Benjamins, Amsterdam.
- Errington, Joseph (1998), Indonesian's Development: On the State of a Language of State. In: Schieffelin, B. B. és mtsai (szerk), *Language Ideologies. Practice and Theory*. Oxford University Press, New York. 271–284.
- Fosztó László (2007), Beszéd és moralitás: az eskü egy kalotaszegi magyarcigány közösségben. In: Ilyés Sándor – Pozsony Ferenc (szerk), *Lokálisok, határok, találkozások. Tanulmányok erdélyi cigány közösségekről*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. 81–96.
- Fought, Carmen (2006), *Language and Ethnicity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gal, Susan (1998), Multiplicity and contention among language ideologies. In: Schieffelin, B. B. – Woolard, K. A. – Kroskrity, P. V. (szerk), *Language Ideologies. Practice and Theories*. Oxford University Press, New York. 317-332.
- Gal, Susan (2001a), Linguistic Theories and National Images in Nineteenth-century Hungary. In: Gal, Susan – Woolard, K. (szerk), *Languages and Publics: The Making of Authority*. Manchester, St. Jerome. 30–45.
- Gal, Susan (2001b), Beszéd és hallgatás között. *Replika* 45–46: 163–190.
- Gardner, D. J. – Gardner, S. A. (2008), A provisional phonology of Gabor Romani. *Romani Studies* 18(2): 155–199.
- Gumperz, John J. (1982), *Discourse Strategies*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Gumperz, John J. (1992), Contextualization and understanding. In: Duranti, A. – Goodwin, C. (szerk), *Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon*. Cambridge University Press, Cambridge. 229–252.
- Hertzfeld, Michael (1990), Pride and Perjury: Time and the Oath in the Mountain Villages of Crete. *Man* 25(2): 305–322.
- Holmes, Janet (1984), Modifying illocutionary force. *Journal of Pragmatics* 8: 345–365.
- Hunston, Susan – Thompson, Geoff (2000), (szerk), *Evaluation in Text. Authorial Stance and the Construction of Discourse*. Oxford University Press, Oxford.
- Irvine, Judith T. 1985. Status and style in language. *Annual Review of Anthropology* 14: 557-581.
- Irvine, Judith T. (2001a), The Family Romance of Colonial Linguistics: Gender and Family in

- Nineteenth-century Representation of African Languages. In: Gal, Susan – Woolard, Kathryn (szerk), *Languages and Publics: The Making of Authority*. Manchester, St. Jerome. 13–29.
- Irvine, Judith T. (2001b), „Style” as distinctiveness: the culture and ideology of linguistic differentiation. In: Eckert, Penelope – Ricofords, John R. (szerk), *Style and Sociolinguistic Variation*. Cambridge University Press, Cambridge. 21–43.
- Irvine, Judith T. – Gal, Susan (2000), Language Ideology and Linguistic Differentiation. In: Kroskrity, P. V. (szerk), *Regimes of Language. Ideologies, Politics, and Identities*. School of American Research Press, Santa Fe. 35–83.
- Johnstone, Barbara (2008), *Discourse Analysis*. Blackwell, Oxford.
- Johnstone, Barbara – Kiesling, Scott F. (2008), Indexicality and experience: Exploring the meanings of /aw/-monophthongization in Pittsburgh. *Journal of Sociolinguistics* 12(1): 5–33.
- Kiesling, Scott Fabius (2005), Norms of Sociocultural Meaning in Language: Indexicality, Stance and Cultural Models. In: Kiesling, S. F. – Paulston, C. B. (szerk), *Intercultural Discourse and Communication*. Blackwell, Oxford. 92–104.
- Kontra Miklós (2003), Cigányaink, nyelveik és jogaik. *Kritika* (1): 24–26.
- Kovai Cecília (2002), Az átokról. „Cigány beszéd” a gömbaljaiak között. *Tabula* 5(2): 272–290.
- Kovalcsik Katalin (1987), Egyéni életsorsokat elbeszélő lassú dalok. In: *Zenetudományi dolgozatok*, MTA Zenetudományi Intézet, Budapest. 238–257.
- Kovalcsik Katalin (1993), Men’s and Women’s Storytelling in a Hungarian Vlach Gypsy Community. *Journal of the Gypsy Lore Society* 5. sorozat, 3: 1–20.
- Kovalcsik Katalin (1998), „Ami a dalban van, az a cigány beszéd.” Egy erdélyi oláh cigány közösség nyelvi ideológiája. In: Bari Károly (szerk), *Tanulmányok a cigányságról és hagyományos kultúrájáról*. Petöfi Sándor Művelődési Központ, Gödöllő. 31–52.
- Kovalcsik Katalin (1999a), Aspects of Language Ideology in a Transylvanian Vlach Gypsy Community. *Acta Linguistica Hungarica* 46: 269–288.
- Kovalcsik Katalin (1999b), Házastársak közötti zenei verseny a kárpátaljai oláh cigányoknál. *Zenetudományi dolgozatok*, MTA Zenetudományi Intézet, Budapest. 87–111.
- Kratz, Corinne A. (1989), Genres of power: A comparative analysis of Okiek blessings, curses and oaths. *Man* 24(4): 636–656.
- Kroskrity, Paul V. (2004), Language Ideologies. In: Duranti, Alessandro (szerk), *A Companion to Linguistic Anthropology*. Blackwell, Oxford. 496–517.
- Levinson, Stephen C. (1983), *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Locher, Miriam A. – Watts, Richard J. (2005), Politeness theory and relational work. *Journal of Politeness Research* 1: 9–33.
- Matras, Yaron (1995), (szerk), *Romani in Contact. The History, Structure and Sociology of a Language*. John Benjamins, Amsterdam.
- Matras, Yaron (1998), (szerk), *The Romani element in non-standard speech*. Harrasowitz, Wiesbaden.
- Matras, Yaron (2002), *Romani. A Linguistic Introduction*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Matras, Yaron (2005), The classification of Romani dialects: A geographic-historical perspective.

- In: Ambrosch, Gerd – Schrammel, Barbara – Halwachs, Dieter W. (szerk), *General and Applied Romani Linguistics*. Lincom Europa, Munich. 7–22.
- Matras, Yaron – Bakker, Peter – Kyuchukov, Hristo (1997), (szerk), *The Typology and Dialectology of Romani*. John Benjamins, Amsterdam.
- McElhinny, Bonnie (2005), Theorizing Gender in Sociolinguistics and Linguistic Anthropology. In: Holmes, J. – Meyerhoff, M. (szerk), *The Handbook of Language and Gender*. Blackwell, Oxford. 21–42.
- Mills, Sarah (2003), *Gender and Politeness*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Nakamura, Momoko (2006), Creating indexicality. Schoolgirl speech in Meiji Japan. In: Cameron, Deborah – Kulick, Don (szerk), *The Language and Sexuality Reader*. Routledge, London. 271–284.
- Ochs, Elinor (1992), Indexing Gender. In: Duranti, Alessandro – Goodwin, Charles (szerk), *Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon*. Cambridge University Press, Cambridge. 335–358.
- Ochs, Elinor (1996), Linguistic Resources for Socializing Humanity. In: Gumperz, John J. – Levinson, Stephen C. (szerk), *Rethinking Linguistic Relativity*. Cambridge University Press, Cambridge. 407–437.
- Okamoto, Shigeko (2002), Ideology and Social Meanings: Rethinking the Relationship Between Language, Politeness, and Gender. In: Benor, S. – Rose, M. – Sharma, D. – Zhang, Q. (szerk), *Gendered Practices in Language*. CSLI Publications, Stanford. 91–113.
- Okamoto, Shigeko (2004), Ideology in Linguistic Practice and Analysis. Gender and Politeness in Japanese Revisited. In: Okamoto, Shigeko – Shibamoto Smith, Janet S. (szerk), *Japanese Language, Gender, and Ideology. Cultural Models and Real People*. Oxford University Press, Oxford. 38–56.
- Philips, Susan U. (2000), Constructing a Tongan Nation State through Language Ideology in the Courtroom. In: Kroskrity, P. V. (szerk), *Regimes of Language. Ideologies, Politics, and Identities*. School of American Research Press, Santa Fe. 229–257
- Philips, Susan U. (2005), The Power of Gender Ideologies in Discourse. In: Holmes, Janet – Meyerhoff, Miriam (szerk), *The Handbook of Language and Gender*. Blackwell, Oxford. 252–276.
- Réger Zita (1987), Nyelvi szocializáció és nyelvhasználat magyarországi cigány nyelvi közösségekben. In: *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 3: 31–89.
- Réger, Zita (1990), *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció-nyelvi hátrány*. Akadémiai, Budapest.
- Réger Zita (1998), Szempontok a cigány gyermeknyelvi szövegtudomány elemzéséhez. In: Gósy Mária (szerk), *Beszéd kutatás '98. (Beszéd, spontán beszéd, kommunikáció.)* MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 135–150.
- Réger, Zita (1999), Teasing in the linguistic socialization of Gypsy children in Hungary. *Acta Linguistica Hungarica* 46(3–4): 289–315.
- Réger Zita (2002), *Cigány gyermekvilág*. L'Harmattan, Budapest.
- Rézműves Melinda (1998), Az eskü szerepe az oláh-cigány néphagyományban. In: Bari Károly (szerk), *Tanulmányok a cigányságról és hagyományos kultúrájáról*. Petőfi Sándor Művelődési Központ, Gödöllő. 19–30.

- Sbisà, Marina (2001), Illocutionary force and degrees of strength in language use. *Journal of Pragmatics* 33: 1791–1814.
- Silverstein, Michael (1993), Metapragmatic Discourse and Metapragmatic Function. In: Lucy, J. (szerk.), *Reflexive Language: Reported Speech and Metapragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge. 33–58.
- Stewart, Michael S. (1989), True speech: song and the moral order of a Hungarian Vlach Gypsy community. *Man* 24: 79–101.
- Stewart, Michael S. (1997), *The time of the Gypsies*. Westview Press, Oxford.
- Stewart, Michael S. (1998), Brothers and Orphans: Two egalitarian models of community among Hungarian Rom. In: Day, S. – Papataxiarchis, E. – Stewart, M. (szerk.), *Lilies of the Field: Marginal People Who Live for the Moment*. Westview, Boulder. 27–44.
- Stoeltje, Beverly J (2000), Gender Ideologies and Discursive Practices in Asante. *Political and Legal Anthropological Review* 23(2): 77–88.
- Szalai Andrea (2006), Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség. *Nyelvtudományi Közlemények* 103: 163–204.
- Vanci-Osam, Ülker (1998), May You Be Shot With Greasy Bullets. Curse Utterances in Turkish. *Asian Folklore Studies* 57: 71–86.
- Wee, Lionel (2004), 'Extreme communicative acts' and the boosting of illocutionary force. *Journal of Pragmatics* 36: 2161–2178.
- Woolard, Kathryn A (1998), Introduction: Language Ideology as a Field of Inquiry. In: Schieffelin, Bambi B. – Woolard, K. A. – Kroskrity, P. V. (szerk.), *Language Ideologies. Practice and Theories*. Oxford University Press, New York/Oxford. 3–50.

A doktori értekezés témaköréhez kapcsolódó publikációk

Tanulmányok

- Szalai Andrea (2000), Szociolingvisztikai szempontok a magyarországi cigánykutatásokban. In Forray R. Katalin (szerk.): *Romológia - Ciganológia*. Budapest-Pécs: Dialóg Campus, 165-184.
- Szalai Andrea (2006), Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség. *Nyelvtudományi Közlemények* 103: 163-204.
- Szalai Andrea (2007), Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség. In Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest: Tankönyvkiadó. 20-51. (Szalai 2006 bővített változata)
- Szalai Andrea (2009), Nyelvi ideológiák és társadalmi határok. In Feischmidt Margit (szerk.): *Az etnicitás és a kisebbségkutatás elméleti és módszertani irányai az antropológiában*. Budapest: Gondolat–MTA ENKI (megjelenés alatt)

Recenzió, kutatási áttekintés

- Szalai Andrea (2006), Yaron Matras: Romani. A Linguistic Introduction. *LINGUA* 116: 2238-2253.